

NÕUKOGUDE FAKTORIST EESTI 12. MÄRTSI 1934. AASTA RIIGIPÖÖRDES

Magnus ILMJÄRV

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; magnus.ilmjarv@tlu.ee

On vaadeldud, milline oli Nõukogude Liidu roll Eestis 12. märtsil 1934 toimunud riigipöördes. Vaatluse all on järgmised küsimused: kuidas suhtus Nõukogude Liit 1933. aastal ja 1934. aasta algul Eesti erakondadesse? missugused olid vabadussõjalaste välispoliitilised vaated? kuidas püüdis Nõukogude Liit Pätsi võimulejäämist toetada? kas riigipöörde kavandajad üritasid teada saada Nõukogude Liidu võimalikku suhtumist riigipöördesse? kas Moskva tellimused Eesti kaupade ostmiseks võisid riigipöörde läbiviimisel mingit rolli mängida? kas Moskva oli riigipöördega kursis? mida teadsid Tallinnas asunud Saksa, Poola ja Inglise saatkond riigipöörde võimalikkusest?

Aastad 1933–1934 olid Eesti riigi sise- ja ka välispoliitilises elus pingelised ning keerulised. Sisepoliitikas avaldus see põhiseaduse kriisis, sellest tulenenud uue põhiseaduse rahvahääletustes, majanduskriisi põhjustatud rahulolematuses ja kindlasti erinevate grupeeringute võitluses võimu pärast, millele pani punkti riigivanem Konstantin Pätsi ning kindral Johan Laidoneri 12. märtsi riigipööre. Oma osa Eesti ja ka Läti sisepoliitilise olukorra pingestumisel oli natsionaal-sotsialistide võimuletulekul Saksamaal. Sellest tulenes hirm Saksamaa võimaliku ekspansionistliku poliitika ees. Samas püüdsid Nõukogude Liit ja Saksamaa, aga ka Poola, mõjutada Balti riikide sisepoliitikat. Nad mõistsid, et üht või teist maad pooldavate või neile sümpatiseerivate erakondade, rahvaliikumiste ja poliitikute vaated ning seisukohad on maa välis-, kaitse- ja majanduspoliitiliste otsustuste aluseks. Uurimisobjektiks on ka historiograafias esitatud väide, et Moskva nägemuses polnud 1934. aastal erilist vahet, kellest saab Eesti president, et Nõukogude Liidu jaoks ei olnud sisepoliitiline võitlus Eestis esmajärgulise tähtsusega.¹

¹ Vt Valge, J. Konstantin Päts, 12. märts ja Moskva. – Tuna Ajalookultuuri Ajakiri, 2007, 2, 60.

PAREMÄÄRMUSLASTE AKTIVISEERUMINE

Välismaal asuvate sakslaste organisatsioonide ja ühinguid suunati ning rahastati mitmete Saksamaal asuvate organisatsioonide kaudu. Esiteks: 1933. aastal loodi Alfred Rosenbergi poolt *Aussenpolitisches Amt der National-Sozialistische Deutsche Arbeiterpartei*.² Vastukaaluks *Auswärtiges Amt*'ile³ loodud uus ametkond püüdis luua Saksamaast majanduslikult ja poliitiliselt domineeriva tsooni Nõukogude Liidu piirile – Põhjamaadest Balti riikidesse, Poolast Rumeeniasse ning Türgist Iraani kaudu Afganistani.⁴ Soome ajaloolane Seppo Kuusisto väidab, et Rosenberg kõikus kahe võimaluse vahel: kas toetada baltisakslasi või eestlasi, lätlasi ja leedulasi. Rosenbergi suhtumine Balti rahvastesse polnud ühene. Märgime siin, et tema raamatutes ja kirjutistes mainitakse Baltimaid harva. Suhtumine lätlastesse oli mõjutatud teatud negatiivsetest läbielamistest õpinguaastatel Riias. *Aussenpolitisches Amt* üritas ise kultuurivahetusest Eestiga osa võtta. Balti riikide sisepoliitika vastu ilmutas enam huvi Riias sündinud Arno Schickedanzi juhitud *Aussenpolitisches Amt*'i V ehk idaosakond. 1933. aasta suvel informeeriti Schickedanzi Prantsusmaa aktiivse tegevuse kohta Balti riikides. Schickedanz tegi sellest järelduse, et Saksamaa sissepiiramine haarab ka Baltikumi. 1933. aasta augustis Rosenbergil kirjutatud kirjas avaldas ta arvamust, et Saksamaa peaks ära kasutama Eesti ja Läti paremäärmuslasi.⁵ Rosenberg ei pooldanud oma kolleegi ideed ega näidanud üles erilist huvi *Auswärtiges Amt*'i Balti-poliitika vastu. Seppo Kuusisto tõdeb, et Rosenbergi jaoks oli raske eestlaste ja lätlaste rahvuslikke püüdlusi heaks kiita, mis olid traditsiooniliselt Saksa ülemkihi vastu suunatud, ning et samad rahvuslikud püüdlused olid ka vabadussõjalastel.

Teiseks: nii nagu mitmed teised eraorganisatsioonid allutati 1933. aastal natsiparteile ka *Deutsches Ausland-Institut*. See säilitas suuresti mitteametliku ilme, levitades natsionaalsotsialistlike ideid väljaspool Hitleri Saksamaad. Samas sai *Deutsches Ausland-Institut* valitsuselt märkimisväärseid summasid. Instituut korraldas natsionaalsotsialistliku kirjanduse trükkimist, väljapoole Saksamaad suunatud raadiosaated aga propageerisid natsionaalsotsialistlike ideid. Kolmandaks: välismaal asuvate sakslaste toetamiseks ja nendega kontakti hoidmiseks oli loodud *Volksbund für das Deutschtum im Ausland*. Erinevates maades olid sellel veel kohalikud organisatsioonid. Saksa vähemust toetati toetuste ja krediitidega. Neljandaks: kõige tähtsamaks organisatsiooniks, mis püüdis organiseerida välismaal elavaid sakslasi, oli natsionaalsotsialistliku partei üks komponente *NSDAP Auslands-Organisation*. See moodustati 1931. aastal ja pidi endasse ühendama kõik välismaal elavad natsionaalsotsialistliku partei liikmed. Selle haare suurenes 1933. aastal, kui nimetatud organisatsioon püüdis enda valdusse haarata kõik välismaal elavate sakslastega seotud küsimused. 1934. aastal viidi *Auslands-Organisation* energilise

² Saksa Natsionaalsotsialistliku Töölispartei Välispoliitika Amet.

³ Saksa välisministeerium.

⁴ Vt **Kuusisto, S.** Alfred Rosenberg in der nationalsozialistischen Aussenpolitik 1933–1939. Tammi-saari, 1984, 244–286.

⁵ Samas, 72.

Wilhelm Bohle juhtimisel Hamburgist Berliini ja seda hakati rahastama *Auswärtiges Amt*'i kaudu. *Auslands-Organisation* töötas käsikäes *Abwehr*'i ja gestaapoga.⁶

Eestis pingestus sisepoliitika 1933. aastal veelgi paremäärmuslastest baltisakslaste ja juba 1920. aastatel tekkinud vabadussõjalaste liikumise poliitilistest ambitsioonidest tulenevalt.

Baltisaksa natsionaalsotsialistidest rääkides tuleks peatuda Esimeses maailmasõjas ja seejärel ka Eesti Vabadussõjas osalenud Balti pataljoni endise staabiülema rittmeister Victor von zur Mühlени ning tema mõttekaaslaste tegevusel. Mühlen oli tutvunud natsionaalsotsialistliku õpetusega juba 1920. aastatel. Ta oli 1929. või 1930. aastal Saksamaal viibides kohtunud Hitleri ja Rosenbergiga. Mühlen ise väitis, et ta polnud Hitlerilt tegevuseks mingeid juhtnööre saanud. Aga küsimuse peale, kuidas suhtub Hitler natsionaalsotsialismi levitamisse Eestis, olevat Hitler vastanud: kui keegi on vaimustunud mõnedest ideedest ja levitab neid, siis ei ole see opereerimine võõra varaga. Mühlени järgi oli kohtumine Hitleriga teinud temast natsionaalsotsialismi pooldaja.⁷ Mühlени retoorika oli järgmine: eestlastel ja sakslastel tuleb ühise hädaohu pärast koos elu ning surma peale võidelda; tema, Mühlen, on Eesti Vabariigi pooldaja; senine baltisaksa ideoloogia, mis pidas baltlasi kõrgemaks rahvuseks ja Eesti maareformi suurimaks ajalooliseks ülekohtuks, on oma aja ära elanud; eestlastel ning sakslastel tuleb käsikäes elada ja töötada.⁸ Mühlени oskusliku propaganda tulemusel tekkisidki mitmel pool Eestis natsionaalsotsialistide grupid. Näiteks Rakveres moodustunud gruppi nimetati *Gruppe Wierland*'iks. Selle grupi koosolekul võeti vastu järgmised otsused: haarata võim *Deutsch-Baltische Partei*'s⁹ ja kultuuroromavalitsuses ning tasalülitada eestisakslaste ajakirjandus; tõmmata liikumisse noorsugu, eeskätt Tartu üliõpilaskond, ja arendada välja partei.¹⁰

Uus liikumine sai nimeks *Baltische National-Sozialistische Bewegung in Estland*.¹¹ Liikumise laiemaks tutvustamiseks, propageerimiseks ja legaalseks tegevuseks asutati 1932. aasta aprillis Tallinnas *Deutsche Klub*¹² ning nädalaleht *Der Aufstieg*. *Deutsche Klub*'il oli enne sulgemist umbes 120 liiget.¹³ *Der Aufstiegi* ümber koondunud liikumise staap oli kirjavahetuses Rosenbergiga. Lehes avaldatud artiklites propageeriti natsionaalsotsialismi. Teisalt tuleb tõdeda, et natsionaal-

⁶ Vt näiteks: The Pattern of Nazi Organization in the Other American Republics 1.10.1941. Library of Congress (LC), The papers of Cordell Hull, R-45.

⁷ Mühlени ülekuulamise protokoll 28.3.1934. Eesti Riigiarhiiv (ERA) 1052-1-8, 262; vt ka **Redecker, N. v.** Victor von zur Mühlen und die nationalsozialistische Bewegung im estländischen Deutschland. Eine biographische Annäherung. Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich. Bd. I. Hrsg. von M. Garleff. Baltische Historische Kommission, Köln, 2001; **Graf, M.** Parteid Eesti vabariigis 1918–1934. Koos eellooga (1905–1917) ja järellooga (1934–1940). TPÜ Kirjastus, Tallinn, 2000, 253–257.

⁸ Vt Karl Vogeli ülekuulamise protokoll 7.12.1933. ERA 1052-1-8, 141.

⁹ Saksa-Balti partei.

¹⁰ Poliitilise Politsei määrus 22.12.1933. ERA 1052-1-8, 173.

¹¹ Balti Natsionaalsotsialistlik Liikumine Eestis.

¹² Saksa Klubi.

¹³ Wilhelm Evald Hirshi tunnistus 12.2.1934. ERA 1052-1-8, 189.

sotsialismi ja Hitlerit pooldava hoiaku võttis ka mõjukas Revalsche Zeitung. Nii kuulutas leht 1933. aasta sügisel, et natsionaalsotsialism on teinud saksa rahvale väga suure teene ja et iga rahvuslikult mõtlev sakslane tervitas Hitleri kantsleriks saamist ning valitsuse moodustamist õigustatud rõõmuga.¹⁴

Deutsche Klub'il oli oma natsionaalsotsialistlikku kirjandust sisaldav raamatukogu. Klubi liikmed olid ühtlasi ka Eestis ametlikult registreeritud *Deutsch-Baltische Partei* liikmed. Nii võib öelda, et klubi moodustus ühise maailmavaatega isikutest partei sees. Osa *Deutsche Klub*'i liikmeid oli sõdinud Balti pataljonis ja valdavalt oli tegemist 30-ndates ning 40-ndates eluaastates meestega. Mitmed *Deutsche Klub*'i liikmed, nagu Hans Schulmann ja üks juhtidest Ernst Turmann, olid Saksamaal viibides kohtunud Rosenbergiga. Schulmann tunnistas, et klubi pidas vajalikuks ka välispoliitilist lähenemist Saksamaale, aga eriti ka kaubanduse alal.¹⁵ Ühes *Aussenpolitisches Amt*'i 1933. aasta märtsis koostatud memorandumis, kus analüüsiti natsionaalsotsialistliku partei senist idatööd ja tehti ettepanekuid, kuidas seda ümber korraldada, rõhutati, et Eestis tuleb toetuda eelkõige Mühlenile, ajalehe *Der Aufstieg* grupeeringule ning Karl Christianseni juhitud *Pfadfinderbund*'ile.¹⁶

1933. aasta aprillis tegid Mühleni mõttekaaslased esimese katse *Deutsch-Baltische Partei* ülevõtmiseks, kuid see ei õnnestunud. 25. juunil 1933 avaldas nädalaleht *Der Aufstieg* liikumise põhialused ja taotlused: Eesti riikluse alalhoidmine, õigus osaleda Eesti riigi juhtimises, juhprintsibi rakendamine, majanduse allutamine poliitikale ning toetus kõigile natsionaalsotsialismi pooldavatele organisatsioonidele ja parteidele Eestis.

Sedamööda kuidas laienes vabadussõjalaste liikumine, elavnes ka Mühleni ümber koondunud seltskonna tegevus. *Der Aufstieg* hakkas avaldama ka vabadussõjalaste liikumist pooldavaid artikleid. Vabadussõjalaste põhiseaduse vastuvõtmine 1933. aasta oktoobris julgustas Mühleni seltskonda tegema uut katset *Deutsch-Baltische Partei* ülevõtmiseks. 26. novembril astus senine erakonna juhatus tagasi ja juhatusse pääses natsionaalsotsialistlik vool. Eesmärgiks seati partei juhtimise uutele alustele viimine – juhprintsibist lähtumine. Kõnes, mille Mühlen pidas, kuulutas ta, et sakslane olla tähendab olla ka natsionaalsotsialist. Ta rõhutas baltisakslaste osa Eesti riigi loomisel ja leidis, et Eesti peaks lähenema Saksamaale nii poliitiliselt kui ka majanduslikult. Mühlen ütles, et ta on võimeline koos vabadussõjalastega looma uue Eesti riigi.¹⁷ Mühleni ja tema mõttekaaslaste ideedel

¹⁴ Vt *Revalsche Zeitung*, 11.2.; 22.2.1933; **Miil, M.** *Revalsche Zeitung* hoiakud Saksamaasse 1933–1940. Magistritöö. Tallinn. Käsikiri Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudis.

¹⁵ Hans Schulmanni ülekuulamise protokoll 19.2.1934. ERA 1052-1-8, 240.

¹⁶ *Pfadfinder* – teerajaja, pioneer, skaut; Memorandum NSDAP idatöö ümberkorraldamisest (märts) 1933. Российский государственный военный архив (RGVA) 519-3-42, 3–5.

¹⁷ Vt süüdistusakt 31.5.1934. ERA 1357-3-321, 4–6p; **Marandi, R.** Must-valge lipu all. Vabadussõjalaste Liikumine Eestis 1929–1937, I. Legaalne periood 1929–1934. (Acta Universitatis Stockholmiensis. *Studia Baltica Stockholmiensia*, 6.) Uppsala, 1991, 296, 341–342; Cindric Helsingist 12.12.1933. Magyar Országos Levéltár (OL) K63-1933-6184; Hill Tallinnast 9.12.1933. United Kingdom National Archives (UKNA) FO 371/17185, N 8948/2191/59; vt ka **Turmann, E.** *Pikva*. – Loomingu Raamatukogu, 1992, 37–39, 70–71.

ja soovidel puudus Eesti ühiskonnas pind. Seepärast on mõistetav vabadussõjalaste ühe liidri Artur Sirgu avalik vastus Mühleni koostööpakkumisele: vabadussõjalaste liikumine on Eesti siseasi ja koostöö hitlerlastega Eestile välispoliitiliselt otseselt kahjulik.¹⁸

Teisalt tuleb tõdeda, et vabadussõjalaste liikumine näis imponeerivat ka Saksa Tallinna saadikule Otto Reinebeckile. 17. mail *Auswärtiges Amt*'ile kirjutatud kirjas meenutas saadik, et oli juba varem väljendanud seisukohta, et peab vabadussõjalaste liikumist tähtsaks, kuna see modernsetest ideedest lähtuv liikumine võitleb kõdunenud parlamentarisimiga. Oletades, et Eesti tulevik kuulub vabadussõjalastele, pidas saadik oluliseks vabadussõjalasi õigeaegselt mõjutada ja suunata. Selleks oli saadik Berliinis viibides palunud *Auswärtiges Amt*'i idaosakonna direktorit Richard von Meyerit eraldada vabadussõjalastele 4000 marka. Nagu ettekandest nähtub, oli saadikule see summa esialgu lubatud, kuid hiljem oli sellest taganatud. Võimalik, et loobumise põhjuseks oli Mühleni sekkumine ja ka see, et *Auswärtiges Amt* ning *Aussenpolitisches Amt* olid konkureerivad ametkonnad. Reinebecki info kohaselt oli Mühlen külastanud 1933. aasta kevadel Berliini ja kohtunud seal Rosenbergiga. Too omakorda aga oli saatnud Mühleni *Auswärtiges Amt*'i, kust Rosenberg oli nõudnud, et vabadussõjalaste liikumist toetataks 10 000 Saksa margaga.¹⁹ Mühleni soov vabadussõjalaste liikumist rahaliselt toetada viitab sellele, et ta pidas neid mõttekaaslasteks ja oletas, et on võimalik koostöö vabadussõjalaste ja natsionaalsotsialismi omaks võtnud eestisakslaste vahel. Reinebeck palus veel *Auswärtiges Amt*'i, et leitaks raha ka Revalsche Zeitungile, Dorpater Zeitungile ja ühele väikesele natsionaalsotsialistlikule baltisaksa lehele, mis tema sõnutsi suhtus positiivselt vabadussõjalaste liikumise subsideerimisse.²⁰ Ilmselt oli see Der Aufstieg. *Aussenpolitisches Amt*'i arhiivis leidub 1933. aasta suvel koostatud päiseta ja allkirjata memorandum. Selles on arutatud, kas sõlmida vabadussõjalaste toetamiseks natsipartei ja vabadussõjalaste konfidentsiaalne majandusleping ning kas ei peaks toetama vabadussõjalaste ajakirjandust 5000 – 10 000 Eesti krooni suuruse summaga. Seda summat olid taotlenud vabadussõjalaste juhid ise, väites, et Saksamaa rahalisel toetusel väljaantav leht tekitaks positiivse propagandistliku efekti. Igatahes leiti küsimust käsitlevas memorandumis, et juhul kui Saksamaa keeldub rahastamisest, siis teeb seda Poola ja kogu liikumine võib sattuda Varssavi mõju alla.²¹ Vabadussõjalane Karl Arnold Jalakas tunnistas 1942. aastal NKVD-le, et Saksamaa subsideeris vabadussõjalaste liikumist läbi eestisakslaste firmade ja Saksa firmade esinduste Eestis.²² Kuid puuduvad teised

¹⁸ Vt **Marandi, R.** Must-valge lipu all. Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937, II. Illegaalne vabadussõjalus (1934–1937). (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia, 18.) Stockholm, 1997, 342.

¹⁹ Reinebeck Meyerile 17.5.1933. US National Archives II (NA II) RG-242, T-120, R-3506, E631874–631786.

²⁰ Achmann Meyerile 22.5.1933. NA II RG-242, T-120, R-3506, E631877.

²¹ Memorandum vabadussõjalaste liikumise kohta (juuni) 1933. RGVA 519-3-34, 16–17.

²² Karl Arnold Jalaka ülekuulamise protokoll 15.4.1942. Latvijas Valsts vēstures arhīvs (Filiāle) (LVVA (F)) 1986-143908/2, 217–218.

allikad, mis võiksid seda surve all antud tunnistust kinnitada. Aga Jalaka väide, et vabadussõjalaste üks juhte Hjalmar Mäe tegi 1930. aastate lõpul Saksa luureorganitega koostööd, leiab teise allika põhjal kinnitust. 1941. aasta juunis *Auswärtiges Amt*'is koostatud Mäe iseloomustuses on märgitud, et see eriti Saksa-sõbralik isik on *Reich*'i heaks mitu aastat luureandmeid kogunud.²³

Deutsch-Baltische Partei kuulutamine natsionaalsotsialistlikuks erakonnaks tõi kaasa Eesti võimude sekkumise. 5. detsembril 1933 suleti *Deutsche Klub*, keelati *Der Aufstieg* ilmumine ja vahistati Mühlen ning tema mõttekaaslased.

Eesti Poliitiline Politsei asus Mühlenit ja ta mõttekaaslaste üle kuulama. Ülekuulataavad väitsid, et *Deutsche Klub* kasutas natsionaalsotsialismi Eestis elavate sakslaste eetilise ja kultuurilise tasandi tõstmiseks ning kultuuri ja hariduse arendamiseks. Klubi seotust natsiparteiga eitati, samuti seda, et klubi levitas salaja natsionaalsotsialistlikke ideid. Väideti, et klubi eesmärgiks oli ka saksa rahvusest kodanike majanduslike huvide kaitsmine: püüe tõmmata Eesti sakslasi eestlastega koostöösse ühise isamaa ülesehitamiseks. Väideti, et Eesti iseseisvus on vajalik ka saksa natsionaalsotsialistidele.²⁴ Juurdluse käigus tuvastati, et Mühlen oli Saksamaad külastades kohtunud natsionaalsotsialistliku partei juhtidega ja teinud 1931. aasta oktoobris koos partei idaosakonna juhataja Karl Motziga propaganda eesmärgil ringsõidu Eestis.²⁵

Poliitilist Politseid huvitas, kas *Deutsche Klub*'i liikmed olid kuidagi seotud Saksamaal tegutseva *Baltische Bruderschaft*'iga²⁶ ja vabadussõjalastega. Ühe ülekuulataava sõnutsi oli arutatud küsimust, kas toetada rahvahääletustel vabadussõjalaste põhiseaduse eelnõud. Selles küsimuses oli kõlanud nii poolt- kui vastuargumente. Oli leitud, et põhiseaduse muutmine on vajalik valitsemisüsteemi parandamiseks.²⁷ Ernst Turmann, kes oli samuti Balti pataljonis Eesti iseseisvuse eest sõdinud, väitis, et *Deutsche Klub* soovis kõrvaldada rahvuslikku vaenu eestlaste ja baltisakslaste vahel ning seepärast pidasid nad tarvilikuks eesti rahvaga sidemed luua: luua sakslaste natsionaalsotsialistliku liikumise arendamise kaudu sidemed eestlaste hulgas mõjuka rahvusliku liikumisega. Tema väitel polnud aga *Deutsch-Baltische Partei* juhid sellega nõus ja tekkinud lõhest tulenevalt otsustati partei juhtimine üle võtta.²⁸ Turmanni tunnistusest selgub, et plaan või kavatsus vabadussõjalastega koostööd teha oli olemas. Aga ei selgu, kas selles osas ka min-

²³ Vt Wrangelli memorandum Großkopfile 25.6.1941. NA II RG-242, T-120, R-444, 249841–249842.

²⁴ Valter Holsti ülekuulamise protokoll 14.12.1933; Ernst Thieli ülekuulamise protokoll 14.12.1933. ERA 1052-1-8, 112, 135; Karl Vogeli ülekuulamise protokoll 7.12.1933. ERA 1052-1-8, 141p.

²⁵ Hermann Kochi tunnistus 12.2.1934. ERA 1052-1-8, 188.

²⁶ Vt Otto Nottbecki ülekuulamise protokoll 15.12.1933. ERA 1052-1-8, 132. Ainult üks ülekuulataav tunnistab, et ta oli Balti Vendluse liige. Vt Werner Stillmarki ülekuulamise protokoll 21.12.1933. ERA 1052-1-8, 151; 1921. aastal Saksamaal loodud organisatsioon taotles Balti riikide ühendamist Saksa riigiga, baltisakslaste privileegide taastamist ja nende maavalduste tagastamist. Selle liikmete hulka kuulus ka Rosenberg.

²⁷ Karl Vogeli ülekuulamise protokoll 7.12.1933. ERA 1052-1-8, 141.

²⁸ Poliitilise Politsei komissari Ernst Kapsta ütlused 17.2.1934. ERA 1052-1-8, 227p.

geid samme astuti. Seega ei selgunud juurdluse käigus faktid, mis oleksid tõestanud Mühleni ja tema mõttekaaslaste koostööd ning kokkuleppeid vabadussõjalastega. Tunnistati, et nende ajakirjandus suhtus vabadussõjalastesse heatahtlikult, kuna tunnetati vabadussõjalaste ja Saksa natsionaalsotsialistliku liikumise sarnasust, s.o riiklike huvide eelistamist üksikisikute omadele.²⁹ Poliitilise Politsei assistendi Valter Rõigase väitel kinnitasid kõik ülekuulatavad ülekuulamistel oma poolehoidu eesti rahvale ja lojaalsust Eesti Vabariigile ning eitasid Mühleni juhitud liikumise sidemeid natsiparteiga.³⁰

Eesti vabadussõjalaste välispoliitilistest vaadetest või orientatsioonist pole palju kirjutatud. Ilmneb, et vähemalt osa nende juhtidest soovis Saksamaaga tihedaid sidemeid luua. Tõsi on see, et 1932. aasta aprillis kritiseeriti Võitluse veergudel Eesti välispoliitikat, sealhulgas mittekallaletungilepingu sõlmimist Nõukogude Liiduga.³¹ 1933. aasta oktoobris kirjutas Eesti Berliini saatkonna nõunik Georg Meri välisministeeriumile vestlusest vabadussõjalase Fritjof J. Hallmaniga, kes teatas, et Eesti vabadussõjalaste juhid pooldavad Eesti-Saksa-Itaalia poliitilist koostööd ja et selle eesmärgiks on Nõukogude Liidu tükeldamine ning osavõtt sõjakäigust juutide vastu. Kõik see pidi lahendama ka Eesti majandus- ja julgeoleku-probleemid.³² Kui Hallman rääkis neljasilmavestlustes vabadussõjalaste välispoliitilisest programmist, siis ennast vabadussõjalaseks pidav Tartu ülikooli usu-teaduste professor Eduard Tennmann nõudis 1933. aasta aprillis avalikult, et orienteerutaks Saksamaale. Ühes Pärnus peetud ettekandes “Rahvuslikust majandusest ja Adolf Hitleri liikumisest” ütles ta, et valik tuleb teha Hitleri ning Saksamaa kasuks.³³ Samas on ülekohtune laiendada Hallmani ja Tennmanni välispoliitilist nägemust kogu vabadussõjalaste liikumisele. Paljud vabadussõjalased olid päritolult talupojad, kellele maareform oli andnud baltisakslastelt võõrandatud maad, ja saadud kardeti kaotada.

Poola sõjaväeatašee Andrzej Liebich kirjutas 1934. aasta veebruaris, et välispoliitika alal opereerivad vabadussõjalased üha julgemalt Nõukogude Liidu suhtes agressiivse soomeugri loosungiga, rääkides seejuures fantastilistest plaanidest: ristisõjast Nõukogude Liidu vastu ja suure Soome-Eesti riigi loomisest.³⁴ Sotsialistide Rahva Sõna aga kuulutas, et arvestades liikumise ümber koondunud saksa elementi, satub Eesti vabadussõjalaste võimu all paratamatult Hitleri Saksamaa võimu alla. Juhtkirja autor ähvardas ka, et Nõukogude Liit võib sellisel juhul sekkuda. Liberaalne Vaba Maa edastas 1934. aasta märtsis kuulduse, mille kohaselt olevat Sirk kellelegi väitnud, et sõprus Saksamaaga on Eestile igal juhul kasulik.³⁵

²⁹ Karl Vogeli ülekuulamise protokoll 7.12.1933. ERA 1052-1-8, 142.

³⁰ Poliitilise Politsei assistendi Valter Rõigase tunnistus 20.2.1934. ERA 1052-1-8, 235.

³¹ Võitlus, 11.4.1932.

³² Meri Berliinist 13.10.1933. ERA 957-12-380, 39–40.

³³ Kõne tekst vt Postimees, 13.4.1933; vt ka Pärnu Päevaleht, 11.4.1933.

³⁴ Liebich Riist 21.2.1934. Archiwum Akt Nowych (AAN) Attachaty A II 86/1.

³⁵ Rahva Sõna, 7.2.1934; vt ka Arumäe, H. 1934. aasta 12. märtsi kaasaegsete hinnanguis. – Rmt: Päts, K. Alasi ja haamri vahel. Artikleid ja mälestusi Konstantin Pätsist. MTÜ Konstantin Pätsi Muuseum, Tallinn, 2007, 32–33.

Ka Leedus, autonoomses Klaipėdas (Memelis), aktiveerisid natsionaalsotsialismi omaks võtnud sakslased oma tegevust. Juba enne 1933. aastat oli Klaipėdas loodud *Christlich-Soziale Arbeitsgemeinschaft* eesotsas kirikuõpetaja parun Theodor Sassiga. 1933. aasta juunis tekkis aga uus organisatsioon *Sozialistische Volksgemeinschaft*. Seda juhtis loomaarst Ernst Neumann. Mõlemad grupid suhtlesid Saksamaa natsionaalsotsialistidega tihedalt.³⁶

1933. aasta esimesel poolel hakkas Lätis ilmuma Deutsche Zeitung, mis ülistas Hitlerit ja kuulutas, et Saksamaa on ainus riik, kes on huvitatud Balti riikide püsimisest. Natsionaalsotsialistliku joone võttis omaks ka Rigasche Rundschau, mispeale Deutsche Zeitung oli sunnitud tegevuse lõpetama. 1933. aasta veebruarist hakkas natsionaalsotsialistlike ideid propageerima ka Baltische Monatshefte. Viimase veergudel leidis isegi äramärkimist Der Aufstiegi positiivne roll natsionaalsotsialistlike vaadete levitajana baltisakslaste hulgas.³⁷ Läti ajaloolane Raimonds Cerūzis väidab, et baltisaksa ajalehtede juhtidel olid tihedad sidemed Saksa Riia saatkonnaga.³⁸ 1933. aasta kevadel alustas Lätis oma tegevust advokaat Erhard Kroegeri juhitud natsionaalsotsialismist lähtuv grupp, mis nimetas end liikumiseks (*Bewegung*).³⁹ Riigisakslastest natsionaalsotsialistide poliitilist tegevust Lätis ja ka Eestis aga asus koordineerima Ernst Munziger – kui *Stützpunktleiter Riga*.⁴⁰ Kroegeri ja Muzigeri tegevuses võib näha teatud paralleele Mühleniga: natsionaalsotsialistidest agitaatorite ettevalmistamine, seltskondlike ürituste ja referaadiõhtute organiseerimine. Mõlemal oli oma osa baltisakslaste mõjutamisel natsionaalsotsialismi vaimus, mõlemad pidasid vajalikuks oma mõju laiendamist üliõpilaskonnale.

Läti puhul väärib tähelepanu võitlus Rigasche Rundschau toimetuses. Lehe demokraatlikult meelestatud peatoimetaja ja *Deutschbaltische Demokratische Partei*⁴¹ Saeima fraktsiooni juht, üks kõige silmapaistvamaid Läti-sõbralikke baltisaksa poliitikuid Paul Schiemann asendati 1933. aasta suvel “usaldusväärse” Ferdinand von Uexkülliga. Tõsi, Schiemanni lahkumise üheks põhjuseks võis olla ka halvenev tervis.⁴² Läti saksa rahvusgrupp sai hilissuvel toimunud juhtkonna vahetusel parun Wilhelm von Rüdigeri näol sellise juhi, kes hakkas käituma vastavalt Berliinist tulevatele instruktsioonidele. Rüdigeri tegevuse tulemusel olid Schiemann ja tema asetäitja parun Wilhelm Fircks sunnitud oktoobris oma man-

³⁶ Vt ka **Gentzen, F. H.** Die Rolle der Deutschen Stiftung bei der Vorbereitung der Annexion des Memellandes im März 1939. (Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der Volksdemokratischen Länder, 5.); **Pliog, E. A.** Das Memelland 1920–1939. Holzner, Würzburg, 1962.

³⁷ Baltische Monatshefte, 1933, 627–628.

³⁸ **Cerūzis, R.** Vācu faktors Latvijā (1918–1939), Politiskie un starpnacionālie aspekti. – LU Akadēmiskais apgāds, 2004, 135.

³⁹ Vt **Schröder, M.** Die deutschbaltische nationalsozialistische “Bewegung” in Lettland unter Erhard Kroeger. Deutschbalten, Weimarer Republic und Drittes Reich. Bd. 2. Baltische Historischen Kommission. Böhlau Verlag, Köln, 2008, 121, 124.

⁴⁰ **Cerūzis, R.** Vācu faktors Latvijā (1918–1939), 140.

⁴¹ Saksa Balti Demokraatlik Partei.

⁴² **Hiden, J.** Defender of Minorities. Paul Schiemann, 1876–1944. C. Hurst & Company, London, 2004, 208.

daadist *Saeima*'s loobuma. *Aussenpolitisches Amt*'is nähti nende süüd selles, et nad olid pooldanud rahumeelseid kompromisse ja koostööd demokraatlikult meelestatud lätlastega.⁴³

Hitleri võimuletulek Saksamaal, paremäärmuslike vaadete levik Eestis ja ka Lätis tekitasid mõlema maa ajakirjanduses erakondadevahelise sõnasõja. Eesti ja Läti erakondade suhtumine ning reageering sündmustesse Saksamaal oli aga mõneti erinev. Eriti Läti, aga ka Eesti sotsialistide arvates tulenes natsionaalsotsialismist otsene hädaoht Balti riikide iseseisvusele. Läti sotsiaaldemokraadid alustasid ulatuslikku Saksamaa- ja natsionaalsotsialismivastast kampaaniat, mis väljendus artiklites, miitingutes ning *Saeima*'s peetud kõnedes ja isegi huligaanitsemises. Olles ärritunud Saksa kodanikest baltisakslaste osalemise pärast *Reichstag*'i valimistel, nõudsid sotsiaaldemokraadid 17. märtsil toimunud *Saeima* istungil natsionaalsotsialismi omaks võtnud baltisakslaste väljasaatmist riigist ja nende organisatsioonide sulgemist.⁴⁴ Vasakerakondade suhtumisega natsionaalsotsialismi solidariseerusid teatud määral ka Läti parempoolsed. Endine siseminister Arveds Bergs hoiatas tõsiselt, et Hitleri eluruumiplaanidesse kuulub ka Läti.⁴⁵ Läti ajaloolane Cerūzis tõdeb tabavalt, et sakslane ja natsionaalsotsialist-fašist said sünonüümideks ning et vaenlaseks kujunenud sakslase kuju suutis Lätis ühendada äärmiselt parem- ja vasakpoolseid lätlasi.⁴⁶ *Saeima* istungil 22.–23. augustil nõudsid sotsiaaldemokraadid uuesti natsionaalsotsialistlike organisatsioonide keelustamist, natsionaalsotsialistidest ametnike vallandamist ja Hitlerit toetavate sakslaste väljasaatmist Lätist.⁴⁷

Eesti sotsialistidega võrreldes oli Eesti Rahvaerakonna reaktsioon veidi tagasihoidlikum. Jaan Tõnissoni juhitud Rahvaerakond oli ustav demokraatlikele traditsioonidele ja kasutas Saksa natsionaalsotsialismi kriitikat võitluses vabadussõjajalastega. Viimaste tegevuses nähti ohtu demokraatiale ja iseseisvusele. Tõnissoni arvates tuli Eestil end Saksamaast nii poliitiliselt kui ka majanduslikult eemale hoida.⁴⁸

MOSKVA KARTUSED AASTAIL 1933–1934

Pärast Hitleri võimuletulekut jälgiti Moskvas erilise tähelepanuga võimalikke poliitilisi arenguid Balti riikides. Ida-Euroopas kujunenud olukorda analüüsides leiti, et Saksamaa on alustanud oma poliitiliste eesmärkida saavutamiseks Eesti ja Läti majanduslikku ning poliitilist vallutamist. Ühest välisasjade rahvakomissariaadi memorandumist, mis saadeti komissariaadi kolleegiumi liikmetele ja Izvestija toimetajale, Stalinile lähedal seisvale ajakirjanikule Karl Radekile, loeme:

⁴³ Kurthzlager Schickedanzile 3.11.1933. RGVA 519-5-40, 128; Jungerth Helsingist 27.10.1933. OL K63-1933-3-5725.

⁴⁴ Vt Knatchbull-Hugessen Riiast 18.3.1933. UKNA FO 371/17185, N 2191/2191/59; Postimees, 23.3.1933; Cerūzis, R. Vācu faktors Latvijā (1918–1939), 139.

⁴⁵ Cerūzis, R. Vācu faktors Latvijā (1918–1939), 136, 138.

⁴⁶ Samas.

⁴⁷ Knatchbull-Hugessen Riiast 2.9.1933. UKNA FO 371/17185, N 6794/2191/59.

⁴⁸ Postimees, 23.3.; 30.3.; 13.4.; 2.5.1933.

Saksamaa püüab mitteametlikult mõjutada Eestis ning Lätis kulaklikke parteisid (Talurahvaliit Lätis, Põllumajandussaaduste oste. Samas memorandumis tõdeti, et Saksamaa püüet tugevdada oma positsioone Baltikumis tuleb vaadelda kui võitlust idaeakspaniooni platsdarmi loomiseks.⁴⁹ Välisasjade rahvakomissariaati jõudsid kuuldused mingist Alfred Rosenbergi plaanist luua piiririikidest Nõukogudevastane rinne ja tekitada mässuliikumine Nõukogude Ukraina ning Poola Ukraina territooriumil. Nii väitis Leedu Moskva saatkonna esimene sekretär Vytautas Vileišis ühele Nõukogude diplomaadile, et Rosenbergi kava kujutab endast vahe- tut hädaohtu nii Balti riikidele kui ka Nõukogude Liidule ja et Saksamaa võib oma eesmärkide saavutamiseks opereerida baltisakslastega.⁵⁰ Tõsi, esialgu ei võetud teateid sellistest sammudest väga tõsiselt, kuna puudusid selged märgid nende edukusest. Natsionaalsotsialistide võimuletulekust tekkinud Saksa-vastaseid meeleolusid Eestis ja Lätis hinnati aga Nõukogude Liidu seisukohast isegi kasu- likuks.⁵¹ Ilmselt seepärast, et Eesti sotsialistid ja Läti sotsiaaldemokraadid, pidades silmas oma saksa kolleegide saatust, olid ärevusse sattunud. Hitleri võimule- tulekus nähti ohtu vasakjõududele, laiemalt võttes aga ka demokraatiale, ja seda hinnati nii sise- kui välispoliitilisest aspektist lähtudes negatiivselt. Vasakpoolsete hulgas oli neid, kes leidsid, et Nõukogude Liit võiks olla liitlane võitluses vabadus- sõjalaste vastu, kes rääkisid, et vabadussõjalaste võimuletulekul tuleb sotsialistidel idas varjupaika otsida. Võimalik, et Nõukogude diplomaate rahustas esialgu mingil moel ka riigivanem Pätsi väide Nõukogude Liidu Tallinna saadikule, et ta peab sündmusi Saksamaal massipsühhoosiks ja et Hitleri oraatorlik maneer meenutab talle tugevalt kretiini.⁵²

Teisalt ei saa märkimata jätta, et natsionaalsotsialistide võimuletuleku järel muutus Balti koostöö küsimus Eestis, Lätis ja ka Leedu opositsioonilistes ring- kondades eriti aktuaalseks. Välisasjade rahvakomissariaadis kahtlustati, et Balti liidu idee uuesti esilekerkimise taga on natsionaalsotsialismivastaseid meeleolusid ärakasutav Poola, eriti Poola uus saadik Riias.

Beczkowicz⁵³ osutub Balti bloki loomise ja Leedule mõju avaldamise dirigendiks või vähemalt inspireerijaks,⁵⁴

loeme välisasjade rahvakomissariaadi instruksioonist saadikule Riias. Märgime siin, et Balti liidu ideed käsitleti Moskvas kui Poola poliitika üht nurgakivi. Moskvas oldi veendunud, et Poola soovib luua puhverala Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahele, mis sõja korral jätaks Poola sõjaväele Punaarmee kinnihoidmiseks vasaku

⁴⁹ Raividi memorandum Проблема ревизии Версальского договора и Прибалтика (mai 1933). Архив внешней политики Российской Федерации (AVP RF) 030-12-15-17, 26.

⁵⁰ Väljakirjutis Veinbergi päevikust (vestlus Vileišisega) 30.6.1933. AVP RF 0151-23-46-6, 72.

⁵¹ Bežanovi memorandum Stomonjakovile, Litvinovile, Krestinskile ja Karahhanile 22.3.1933. AVP RF 030-12-15-17, 6.

⁵² Vt Raskolnikovi päevik 9.3.–24.3.1933. AVP RF 0154-26-37-5, 71.

⁵³ Zygmunt Beczkowicz, Poola saadik Riias 1933–1935.

⁵⁴ Stomonjakov Sviderskile 7.4.1933. AVP RF 05-13-92-40, 5; vt ka Raskolnikov Stomonjakovile 24.3.1933. AVP RF 05-13-94-74, 7.

tiiva.⁵⁵ Selgelt võttis Balti liidu küsimuses 1933. aasta märtsis-aprillis sõna välis-
asjade rahvakomissari asetäitja Boriss Stomonjakov. Tallinna saadetud instrukt-
sioonis leidis ta, et liidu loomine oleks väga ebameeldiv nii Nõukogude Liidu ja
Balti riikide suhete kui ka rahvusvahelise olukorra seisukohalt. Stomonjakov tões
veel, et isegi kui Balti riikide ja Poola vaheline kokkulepe oleks otseselt Saksamaa
vastu suunatud, kujutaks see endast igal juhul potentsiaalset ohtu ka Nõukogude
Liidule.⁵⁶ Riiga saadetud instruksioonis aga rõhutas ta, et Nõukogude Liit peab
toetama Leedu valitsuse eitavat seisukohta ka väikese Balti liidu moodustamise
osas.⁵⁷ Eestis pidi saadik kõnelema Pätsiga ja teatama talle, et Moskva arvates on
hetke ohtlikus rahvusvahelises olukorras Eesti ainus päästja sõltumatu, iseseisev
ning tõeliselt neutraalne poliitika.⁵⁸

Kuid mida enam saabus teateid Saksamaa jätkuvast aktiivsusest Ida-Euroopas
ja natsionaalsotsialistlike ideede levikust Balti riikides, seda enam muutusid mee-
olud välisasjade rahvakomissariaadis. Nõukogude diplomaadid kartsid vabadus-
sõjalaste võimuletulekut. Ei jäänud märkamatuks, et vabadussõjalastega olid liitu-
nud mitmed riigiametnikud ja sõjaväelased ning et neile sümpatiseerisid ka mitu
kõrgemat sõjaväelast. Arvati, et vabadussõjalased orienteeruvad välispoliitiliselt
Saksamaale. Juba 1933. aasta märtsis signaalseeris saadik Fjodor Raskolnikov välis-
asjade rahvakomissariaadile, et kõik kodanlikud parteid, välja arvatud fašistid
[vabadussõjalased], suhtuvad Hitlerisse eitavalt ja et vähetähtis pole seejuures
kartus sakslastest maaomanike arvel teostatud Eesti agraarreformi saatuse pärast.
Samas teatas saadik Moskvasse, et vabadussõjalaste häälekandja Võitlus avaldab
Hitlerile igakülget poolehoidu. Erilist tähelepanu pööras saadik lehe veergudel
avaldatud väitele: tuleb tunnistada Hitleri valitsuse korrektsust oma poliitiliste vas-
taste kohtlemisel.⁵⁹

1933. aasta aprillis kohtusid Königsbergis Alfred Rosenbergiga “eraviisiliselt”
endine rahandusminister Leo Sepp, Konstantin Pätsi vend, Tallinna Kunstikooli
direktor Voldemar Päts ja endine Riigikogu liige Werner von Hasselblatt. Ka
see kohtumine pälvis Nõukogude diplomaatide ja luurajate erilise tähelepanu.
Nõukogude poliitilise luureni⁶⁰ jõudnud infos väideti, et oli arutatud ideoloogilisi
ja poliitilisi küsimusi, seda, et Eesti ametlik poliitika peaks Hitleri Saksamaast
eeskuju võtma.⁶¹

Välisasjade rahvakomissariaadis leiti, et vabadussõjalaste võimuletulek Eestis
võimendab ja kindlustab fašismi Lätis. Oldi veendunud, et vabadussõjalased teevad

⁵⁵ Vt Raividi memorandum Проблема ревизии Версальского договора и Прибалтика (mai 1933). AVP RF 030-12-15-17, 41.

⁵⁶ Stomonjakov Raskolnikovile 21.3.1933. AVP RF 030-12-15-17, 3.

⁵⁷ Stomonjakov Sviderskile 7.4.1933. AVP RF 05-13-92-40, 2; vt ka Stomonjakov Karskile 29.4.1933. AVP RF 05-13-93-42, 3.

⁵⁸ Stomonjakov Raskolnikovile 21.3.1933. AVP RF 030-12-15-17, 2.

⁵⁹ Raskolnikov Stomonjakovile 24.3.1933. AVP RF 05-13-94-34, 6–8.

⁶⁰ Mõeldud on OGPU välisosakonda.

⁶¹ Raskolnikovi päevik 20.4.–8.5.1933. AVP RF 0154-26-37-5, 98; Allikas L 18. Ülevaade poliitilisest olukorrast Eestis 1.5.1933. Eesti Riigiarhiivi filiaal (ERAF) 138SM-1-54/1, 75; Raskolnikovi päevik 20.4.–8.5.1933. AVP RF 0154-26-37-5, 98.

koostööd Mühleni juhitud natsionaalsotsialistidega. 1933. aasta mais riigivanemaks saanud Jaan Tõnissoni peeti välisasjade rahvakomissariaadis Nõukogude-vaenulikuks isikuks, kõige halvemaks lahenduseks kõigist võimalikest. Tõnissoni valitsuse ametisse astumist hinnati Poola positsioonide tugevnemisena Baltikumis. Et Tõnissoni tegevust mingil moel neutraliseerida, pidi saatkond tugevdama kontakti Pätsi ja sotsialistide liidri Reiga.⁶² Ei usutud, et Tõnissoni valitsus suudaks vabadussõjalastega radikaalset võitlust läbi viia. Tõnissoni valitsuse 11. augustil kehtestatud kaitseseisukorda peeti poliitilise nõrkuse tundemärgiks. Nagu nähtub välisasjade rahvakomissariaadi I lääne osakonna juhataja Nikolai Raividi kirjast saadiku kohusetäitjale A. Antipovile, oli välisasjade rahvakomissariaadis toimunud koosolek saadik Raskolnikovi osalemisel, kus arutluse objektiks oli Eesti sisepoliitiline olukord. Koosolekul oli jõutud otsusele, et Nõukogude diplomaadid peaksid vabadussõjalaste juhtidega õigeaegselt sidemed looma, saamaks nad mingil moel Nõukogude Liidu mõju alla. See samm ei tohtinud aga nõrgestada saatkonna suhteid Nõukogude Liidule sõbralike parteide ja gruppidega. Saatkonda kohustati erilist tähelepanu pöörama vabadussõjalaste suhetele Saksamaaga ja saksa vähemusega Eestis. Viimased tituleeris Raivid Saksa fašistide otseseks agentuuriks. Raivid rõhutas, et tuleb valmistuda tõsisteks sündmusteks, mis peatselt Eesti sisepoliitilises elus toimuvad.⁶³

Ka 15. juunil Tallinna saadetud instruktsioon näitab, et Eesti sisepoliitikas toimuvat jälgiti välisasjade rahvakomissariaadis eriti tähelepanelikult ja et seda võeti tõsiselt:

Fašismi võimendumine Eestis on hetkel tõsiseimaks küsimuseks maa sisepoliitikas.

Võitlust põhiseaduse muutmise eest käsitleti aga fašismi võimendumisena Eesti sisepoliitikas. Põhiseaduse referendumi läbikukkumist 1933. aasta juunis toimunud rahvahääletusel hinnati vabadussõjalaste positsioonide tugevnemisena. Oletati, et vabadussõjalased püüavad pärast seda võimu haarata ja et põhiseaduse reformi läbikukkumine nõrgendab veelgi Tõnissoni valitsuse positsioone, mis võib kaasa tuua muutuse Eesti välispoliitikas.⁶⁴ Välisasjade rahvakomissariaadi augusti esimesel poolal Riia saatkonnale saadetud juhtnõuroides rõhutati, et ei ole mingit kahtlust, et Saksamaa kasvava aktiivsuse eesmärgiks Baltikumis ja eriti Lätis on püsiva platsdarmi loomine nii Nõukogude Liidu kui ka Poola ründamiseks.⁶⁵

Erilist tähelepanu väärts välisasjade rahvakomissariaadis ka eesti suurärimehe Joakim Puhki avaldus Nõukogude saadikule, et Saksamaa oli teinud Balti riikidele ettepaneku sõlmida tolliliit, lubades põllumajandussaaduste eest maksta 2,5 korda rohkem, aga müüa oma tööstussaadusi kolm korda odavamalt.⁶⁶ Võimaliku tolliliidu sõlmimise küsimus Saksamaa, Soome ja Balti riikide vahel kajastub palju-

⁶² Küsimustik Tallinna minevasse kirja 23.5.1933; Stomonjakov Raskolnikovile 25.5.1933. AVP RF 0154-26-37-2, 26, 29–28.

⁶³ Raivid Antipovile 16.8.1933. AVP RF 0154-26-37-2, 47–46.

⁶⁴ Bežanovi instruktsioonid Tallinna minevasse kirja (dateerimata); välisasjade rahvakomissariaadi instruktsioon Raskolnikovile 15.6.1933. AVP RF 0154-26-37-2, 33–32, 38–36.

⁶⁵ Raivid Morštõnile 7.8.1933. AVP RF 0150-28-4-60, 54.

⁶⁶ Raskolnikovi päevik 14.4.1933. AVP RF 0154-26-5-37, 93.

des välisasjade rahvakomissariaadi dokumentides. Seoses tolliliiduga leiti välisasjade rahvakomissariaadis, et Balti riikidele põllumajandussaaduste ekspordi kindlustamine on Hitleri Saksamaa esimene samm idaekspansiooni teostamiseks.⁶⁷ Kuuldust, et oli tehtud ettepanek tolliliidu sõlmimiseks, peeti nii oluliseks, et Raskolnikovile anti korraldus arutada küsimust Pätsiga.⁶⁸ 1933. aasta mais külastas ajakirjanik Radek Stalini salajase emissarina Varssavit. Ta pidas seal “eraviisilisi” kõnelusi Gazeta Polska peatoimetaja ja seimi liikme Bogusław Miedziński, välisminister Józef Becki ning nn idaasjade marssali Edward Rydż-Śmigłyga. Ka nendes vestlustes tõstati küsimus Saksamaa ettepanekust sõlmida Balti riikidega tolliliit, Balti riikide põllumajanduslike ringkondade võimalik kaldumine Saksamaa sõiduvette ja võimalus, et Balti riikidest võib saada Saksamaale platsdarm Nõukogude Liidu ründamiseks.⁶⁹

Siinkohal peame kindlasti puudutama ka hiigelkontserni *I.G. Farben* esindajate visiiti Lätti ja Eestisse. 1933. aasta augusti teisel poolel saabusid Tallinna ja Riiga *I.G. Farben*’i esindajad Max Ilgner ning Günther Schiller. Nad saadeti selleks, et selgitada, mil viisil peaks Saksamaa oma majanduslikke vahetõrkeid ümber korraldama, et luua eeldusi poliitiliseks ekspansiooniks. Teated *I.G. Farben*’i esindajate visiidist äratasid välisasjade rahvakomissariaadis teravdatud tähelepanu.⁷⁰ Eestist saabunud info kohaselt oli Ilgner see, kes oli tõstatanud küsimuse tolliliidu sõlmimisest, teatades seejuures, et Saksamaa kavatseb teha sellise ettepaneku ka Lätile ja Leedule.⁷¹ Samas leidis ka eesti sotsialistide seas neid, kes rääkisid Nõukogude diplomaatidele, et Hitler soovib luua Balti riikide bloki ja et tolliliidu sõlmimise ettepanek tuli Rosenbergi agentidelt.⁷²

Saksamaa jätkuv aktiivsus Balti riikides, natsionaalsotsialismist vaimustunud kohalike sakslaste ja eesti ning ka läti paremäärmuslaste aktiveerumine ja olukorra pingestumine Klaipedas, eriti aga Rigasche Rundschau peatoimetaja Schiemanni tagasiastumine, äratasid välisasjade rahvakomissariaadis erilist tähelepanu. 28. augustil adresseeris välisasjade rahvakomissariaadi I lääne osakonna juhataja abi Grigori Bežanov välisasjade rahvakomissariaadi kolleegiumi liikmetele rahvakomissar Maksim Litvinovile, tema abidele Nikolai Krestinskile, Lev Karahhanile ja Grigori Sokolnikovile ning kolleegiumi liikmele Boriss Stomonjakovile memorandumi “Saksa fašismi plaanidest Baltikumis”. Selles väitis Bežanov, et baltisakslaste aktiveerumise protsess viidi lõpule Tartus toimunud Saksamaa Balti riikidesse akrediteeritud saadikute nõupidamisel ja Balti riikide ning Soome sakslastest fašistide konverentsil ja et baltisakslaste fašistlik tegevus toimub otseselt Berliini direktiivide ning materiaalsel toetusel. Sellele järgnes veel rida fakte ja ka kuuldusi,

⁶⁷ Vt nt Stomonjakov Raskolnikovile 5.5.1933. AVP RF 05-13-94-74, 18; Karski Stomonjakovile 23.4.1933. AVP RF 05-13-93-41, 79.

⁶⁸ Välisasjade rahvakomissariaadi instruksioon Raskolnikovile 15.6.1933. AVP RF 0154-26-37-2, 36.

⁶⁹ Vt Radek Stalinile 4.5.; 12.7.1933. Российский государственный архив социально-политической истории (RGASPI) 558-11-790, 18–24.

⁷⁰ Vt Stomonjakov Antipovile 5.9.1933. AVP RF 0154-26-37-2, 50.

⁷¹ Berjozov Morštõnile 7.9.1933. AVP RF 0150-28-4-60, 61.

⁷² Antipovi päevik 19.8.1933. AVP RF 0154-26-37-5, 153.

mis rääkisid paremäärmslike ideede levikust Baltikumis, Saksamaa pakutud tolli-
liidust ning juhtivate Saksa natsionaalsotsialistide Baltikumi aadressil tehtud aval-
dustest. Sellele järgnes just nagu karjatus:

Need Saksa fašismi juhtide avaldused näitavad, et Saksa diplomaatide rahumeelsed kinnitused
osutuvad täielikuks silmakirjalikkuseks sest fašism ei jäta minutikski mõtet baltide koloni-
seerimisest ja Nõukogude-vastasest sõjast.⁷³

Bežanov tõdes, et Eestis ja Lätis on olemas piisavalt mõjukad majanduslikud ring-
konnad, kes on tõsiselt huvitatud suhete parandamisest Saksamaaga, ja et just need
ringkonnad saavad kindlasti sobivaks baasiks Saksa välispoliitika edasisele akti-
viseerumisele:

Neile, saksa ja kohalikele fašistidele, paneb oma lootused Saksa fašism. Fašismi võit Baltimaades
ja Saksa fašismi positsioonide kindlustumine kujutab meile tõsist hädadohtu...

Kokkuvõtet tehes tuli Bežanov järeldusele, et Nõukogude Liit peab kõige tõsisemal
moel valmistuma võimalikuks võitluseks Saksa fašismiga Baltikumis. Selleks et
luua Nõukogude Liidu jaoks vastuvõetav olukord Baltikumis, seista vastu Hitleri
Saksamaa plaanidele ja hävitada Balti liidu loomise katsed, tegi Bežanov ettepaneku
kasutada poliitilisi ning majanduslikke abinõusid ja toetada neid ringkondi, kes on
range neutraliteedi ning Nõukogude Liidule lähenemise pooldajad.⁷⁴ 25. septembril
Tallinna saatkonnale saadetud instruksioonis nõudis välisasjade rahvakomissariaat
taas erilise tähelepanu pööramist Eesti sisepoliitilisele olukorrale, vabadussõjalaste
ja Saksamaa suhetele. Samas, ühes välisasjade rahvakomissariaadi enne põhi-
seaduse rahvahääletust koostatud memorandumis ei välistatud, et vabadussõjalased
võivad teostada putši ja haarata võimu. Seoses sellega taheti saatkonnale anda
korraldus sellekohase info kogumiseks. Ühtlasi tõdeti, et on vajalik jätkata Eesti
olukorra kritiseerimist Nõukogude ajakirjanduses.⁷⁵

Eesti sisepoliitilisse olukorda sekkumist pidas oluliseks ka Komintern.
Kominterni Poola-Balti seksioon⁷⁶ võttis 9. septembril vastu resolutsiooni “Seoses
kavandatava fašistliku riigipöördega Eestis”. Selles nõuti kommunistidelt fašismi-
vastase võitluse intensiivistamist, masside mobiliseerimist fašismi vastu ja vabadus-
sõjalaste, baltisakslastest natsionaalsotsialistide ning Saksa fašistide sidemete paljas-
tamist. Rõhutati, et hetkel tuleb võitlus suunata vabadussõjalaste vastu,

kes koos fašistidest parunitega eriti võimendatult forsseerivad fašistlikku riigipööret.

Resolutsioonis sõimati ohtralt sotsialiste ja Tõnissoni valitsust, aga mitte Põllu-
meesteparteisid ning Pätsi. Näiteks resolutsioonis esinev üleskutse: maha Tõnissoni
valitsus, häda ja viletsuse valitsus, kes rajab teed fašistlikule diktatuurile.⁷⁷

Vabadussõjalaste põhiseaduse võitu rahvahääletusel aga hindas välisasjade
rahvakomissariaadi kolleegiumi liige Stomonjakov järgmiselt:

⁷³ AVP RF 030-12-15-17, 47.

⁷⁴ Samas, 45–50.

⁷⁵ Stomonjakov Antipovile 25.9.1933. Bežanovi juhtnõõrid Tallinna minevasse kirja (dateerimata).
AVP RF 0154-26-37-2, 56, 58.

⁷⁶ Vene keeles Польско-Прибалтийский лендерсекретариат.

⁷⁷ RGASPI 495-20-635, 26–27.

Eestis toimunud sündmuste tähendus väljub meie jaoks, meie ja selle maa suhete piiridest. Sisepoliitiline olukord Balti riikides on niivõrd pingeline ja ebastabiilne, et fašistide edu Eestis annaks kahtlematult tugeva tõuke Läti ja Soome fašistidele. Fašistlike riikide ahela moodustamine meie läänepiiril, mitte ainult ei teravda meie suhteid nende maadega vaid sellel oleks ka väga ebasoovitavad tagajärjed kogu meie rahvusvahelisele seisundile, kuivõrd need fašiseeritud riigid saavad relvaks lääne Nõukogude-vastaste, eelkõige aga Saksamaa kätes.⁷⁸

Põhiseaduse rahvahääletuse järel Tallinna saatkonnast saabunud ettekannetes kajastusid Nõukogude diplomaatide silmade läbi mõjukate Eesti poliitikute, sõjaväelaste ja ärimeeste vastandlikud seisukohad. Nii oli suurärimees Puhk teatanud, et ta ootab fašismi võidukäiku Eestis, Lätis ja kogu Euroopas.⁷⁹ Sotsialist Rei aga oli teatanud, et põhiseaduse vastuvõtmisega tegi Eesti märkimisväärse sammu fašismi suunas.⁸⁰ 26. oktoobril toimunud vestluses Reiga oli arutluse objektiks võimaliku relvastatud riigipöörde küsimus. Rei teatas, et enne põhiseaduse rahvahääletust ja selle toimumise ajal oli olemas vabadussõjalaste relvastatud mässu oht ning et mässu hoidis ära Laidoner. Edasi toodi ettekandes ära sotsialist Erich Joonase väide, et mässu oli ära hoidnud Päts, Laidoner ja teised olevat aga soovitud relvastatud kokkupõrget; võimu võtmine ei oleks vabadussõjalastele väga raske, kuna Tallinna garnisonis ei valitse üksmeel.⁸¹ Sotsialist Mihkel Martnale aga omistati väide, et ta olevat jõudnud veendumusele, et 1917. aastal oleks pidanud minema koos kommunistidega.⁸²

Pärast rahvahääletust ruttas Nõukogude diplomaat kohe Pätsilt küsima tema edasiste kavatsuste kohta: kas Päts kavatses võtta võimu? Esialgse konsulteerimise tulemusel selgusid Pätsi kartused: kuna uus valitsus astub valimiste järel tagasi, siis kardab Päts enne presidendivalimisi end kompromiteerida.⁸³ Saatkonnani olid jõudnud kuuldused Pätsi väitest, et vabadussõjalasi, nagu ka hitlerlasi, pole vaja karta ja et vabadussõjalaste liikumisele tuleb anda uus suund ning et see tuleb muuta radikaalseks rahvuslikuks parteiks.⁸⁴

Välisasjade rahvakomissariaadi hinnangud ei muutunud ka järgmistel kuudel. 1933. aasta novembris Tallinna saadetud instruksioonis tõdeti, et vabadussõjalaste kurss maa legaalsele fašiseerimisele algatab uue ebaseeldiva etapi Eesti ja Nõukogude Liidu suhete arengus. Tõdeti, et ehkki Päts oli püüdnud Nõukogude esindajat rahustada ja uus välisminister Julius Seljamaa oli andnud Nõukogude Liitu rahustada püüdva intervjuu, on Moskvas selgeks saadud, et Nõukogudevastased jõud Eestis on uue režiimi ajal tugevalt kindlustunud ning legaalselt fašiseeritud Eestit, veel rohkem kui demokraatlikku Eestit, hakatakse Nõukogudevastaste jõudude poolt ära kasutama. Avaldati kartust, et Päts võib Saksamaa suhtes võtta senisest sõbralikumaks kursi.⁸⁵ Seevastu detsembri esimesel poolel olid välis-

⁷⁸ Stomonjakov Antipovile 15.10.1933. AVP RF 0154-26-37-2, 54.

⁷⁹ Kljavini päevik 14.10.1933. AVP RF 0154-26-37-5, 199.

⁸⁰ Antipovi päevik 14.10.1933. AVP RF 0154-26-37-5, 223.

⁸¹ Samas, 221.

⁸² Kljavini päevik 14.10.1933. AVP RF 0154-26-37-5, 188.

⁸³ Antipov Stomonjakovile 18.10.1933. AVP RF 0154-26-37-5, 70–69.

⁸⁴ Samas, 69.

⁸⁵ Stomonjakov Antipovile 10.11.1933. AVP RF 0154-26-37-2, 60.

asjade rahvakomissariaadi hinnangud muutunud positiivsemaks ja optimistlikumaks. Seda vaatamata sellele, et 7. detsembril 1933 olid vabadussõjalased andnud riigivanemale kaks dokumenti: esiteks memorandum, milles väideti, et sotsialistlik partei kujutab endast tõsist ohtu riigi julgeolekule, ja teiseks rahvahääletusele esitatava seaduseelnõu, milles nähti ette sotsialistliku erakonna ning sotsialistlike organisatsioonide keelustamine ja nende omandi konfiskeerimine, samuti sotsialistidest Riigikogu liikmete mandaatide tühistamine. Välisasjade rahvakomissariaadis oletati, et Mühleni seltskonna repressioonid ja fašistide ajalehtede sulgemine tõestab Pätsi valitsuse kindlat kurssi. Oletati, et nimetatud samm viib põllumeeste ja vabadussõjalaste, teiselt poolt aga Eesti-Saksa suhete teravnemisele. Rõhutati, et see kõik vastab nii Eesti iseseisvuse kui ka Nõukogude Liidu huvidele.⁸⁶

Ühes välisasjade rahvakomissariaadi memorandumis tõdeti, et repressioonid Eesti hitlerlaste vastu – “veteranide” paljastamine ja “meie aktsioon fašistliku liikumise suhtes” – Baltikumis, aga eriti Eestis, olid tekitanud olukorra, kus vabadussõjalased ei kujuta endast enam ühtset kompaktnõu, nagu see oli olnud enne rahvahääletust.⁸⁷ Mida võiks tähendada väljend “meie aktsioon fašistliku liikumise suhtes”? Siin võiks esile tuua kaks aspekti: esiteks paremäärmuslasi ründav propaganda Nõukogude ajakirjanduses. Teiseks eraviisilised vestlused, kus Eesti juhtivaid poliitikuid mõjutati paremäärmuslastevastaseid samme astuma. Info sellest jõudis ka välissaadikuteni. Nii teatas Saksa Tallinna saadik Reinebeck Berliini, et Nõukogude diplomaadid olid enne rahvahääletust andnud Eesti poliitikutele mõista, et uue põhiseaduse vastuvõtmine mõjub halvasti Nõukogude Liidu – Eesti suhetele.⁸⁸

Oma osa Eesti sisepoliitika mõjutamisel oli kindlasti Nõukogude ajakirjandusel. Kui suurel määral, seda on muidugi võimatu tagantjärele selgitada. Oktoobris-novembris 1933 ilmus Nõukogude ajakirjanduses terve rida Eesti ja Läti sisepoliitilisele olukorrale pühendatud artikleid.⁸⁹ Izvestija arvates õnnestus rahvahääletus seetõttu, et Eesti elanikke sunniti hääletama ohjeldamatu terrori tingimustes.⁹⁰ Sarnastest seisukohavõttudest tulenevalt nõudis välisminister Seljamaa mingisuguses vormis protesti esitamist. Näib, et Pätsi silmis leidis sõimukampaania heakskiitmist. Ei selgu, et ta oleks protestinud. Nõukogude diplomaat tõdeb, et Päts oli Nõukogude ajakirjanduse reaktsiooni kohta pooleldi naljatades teatanud:

...vähe puudus, et oleksite meile sõja kuulutanud.⁹¹

Tallinna saatkonnale detsembris saadetud instruktsioonis väideti, et kampaania ajakirjanduses paljastas natsionaalsotsialistide mahhinatsioone ja näitas nende ohtlikkust Balti riikide iseseisvusele ning et ajakirjandusel oli otsustav roll natsionaal-

⁸⁶ Bežanovi küsimustik Tallinna saadetavasse kirja (dateerimata). AVP RF 0154-26-37-2, 63; Stomonjakov Antipovile 15.12.1933. AVP RF 0154-26-37-2, 65.

⁸⁷ Bežanovi juhtnõõrid Tallinna 5.1.1934. AVP RF 0154-27-38-2, 1.

⁸⁸ Reinebeck Tallinnast 22.1.1934. NA II RG-242, T-1022, R-1969, PG33618NID.

⁸⁹ Vt Pravda, 17.10.1933; Pravda, 16.10.1933.

⁹⁰ Izvestija, 17.10.1933.

⁹¹ Seljamaa telefonikõne Warmaga 19.10.1933. ERA 3828-1-4, 6; Kljavini päevik 14.10.1933. AVP RF 0154-26-37-5, 201.

sotsialismivastaste meeleolude mobiliseerimisel Eestis ja Lätis. Rõõmustati, et selles osas oli edu saavutatud. Seoses sellega nõuti, et saatkond peab Eesti sisepoliitika ja erinevate fašistlike organisatsioonide tegevuse kohta välisasjade rahvakomis-sariaadile maksimaalselt infot saatma, aga eriti tähelepanelikult fikseerima kõike, mis puudutab Saksamaa katseid Eesti sisepoliitikat mõjutada.⁹² Ühes teises memo-randumis rõhutati, et Nõukogude ajakirjanduse väljaastumine mõjutas tugevalt Eesti juhtivaid ringkondi. Väideti, et välisminister Seljamaa avaldus, et vabadus-sõjalaste tegevus ei ole suunatud kolmandate riikide ja Nõukogude Liidu vastu, tulenes just Nõukogude ajakirjanduse seisukohavõtust.⁹³ Saatkond nõustus arvamusega, et Nõukogude ajakirjandusel on tähtis osa Mühleni seltskonna vastaste jõu-dude mobiliseerimisel ja et see tuletas ühiskonnale meelde valitsevat hädaohtu.⁹⁴

Küsimus, kes rahastab vabadussõjalasi, oli nii Tallinna saatkonna kui välis-asjade rahvakomissariaadi eriliseks huviobjektiks. Vabadussõjalaste rahastami-sest ja sidemetest natsionaalsotsialistidega Saksamaal ei rääkinud Nõukogude Liidu Tallinna saadikule mitte ainult Eesti sotsialistid,⁹⁵ vaid koguni Päts ning suurarimees Joakim Puhk. Juba 1933. aasta märtsis kurtis Päts Raskolnikovile, et Hitleri võimuletulek Saksamaal muudab sakslastest ja eestlastest fašistid Eestis aktiivseks. Pätsi järgi, seda Nõukogude saadiku sõnastuses, jagunesid Eestis ela-vad sakslased kaheks: riiklikult mõtlevateks, kes mõistsid oma kohta maal, ja fašistideks, hitlerismi rünnakrühmlasteks Eestis. Raskolnikovi järgi oli Päts väit-nud, et eesti fašistidel on oma saksa mõttekaaslastega tihe side, soov neilt raha saada, samas kartus, et selle teatavaks saamisel kaotavad nad oma poliitilise kapitali viimased jäänused.⁹⁶ Puhk aga teatas Raskolnikovile, et Scheeli Pank on tihedalt seotud Saksamaal asuva *Bankhaus Mendelssohn*'iga ja et seesama Scheeli Pank on omakorda seotud vabadussõjalastega, kes ikkagi võimule tulevad.⁹⁷ Paremaär-muslaste rahastamise kohta püüdsid infot hankida ka Eesti diplomaadid ja seda koguni Nõukogude kolleegidelt. Nii küsis Eesti Helsingi saatkonna I sekretär-konsul Aleksander Pallo Nõukogude Liidu Helsingi saatkonna sekretäriilt Nikolai Pozdnjakovilt, kas tal on mingeid andmeid Saksamaalt Eestisse saabunud raha-summadest.⁹⁸ Küsimuse vastu tundsid huvi ka välisriikide esindajad, näiteks Poola sõjaväeatašee. Nii tunnistas sõjaväeluure ülem kolonel Maasing 1934. aasta veeb-ruaris Poola sõjaväeatašeele Liebichile, et temal pole kahtlust, et vabadussõjalaste liikumist on suurel määral rahastanud Hitler. Tõsi, konkreetsed faktid Maasingul ilmselt puudusid. Sellele viitab Liebichi tõdemus: nõustusime üksmeelselt, et vabadussõjalaste äraostetavuse tõestamine oleks võrdväärne nende diskrediteeri-misega.⁹⁹ Kolonel Ludvig Jakobsen aga palus Pätsile viidates Poola sõjaväeatašeel,

⁹² Stomonjakov Antipovile 15.12.1933. AVP RF 0154-26-37-2, 65.

⁹³ Bežanovi lühike ülevaade Nõukogude Liidu ja Eesti suhetest (juunist 1930 kuni novembrini 1933). AVP RF 0154-26-37-7, 14.

⁹⁴ Antipov Stomonjakovile 19.12.1933. AVP RF 0154-26-37-3, 86.

⁹⁵ Vt nt Antipovi päevik 19.8.; 28.9.1933. AVP RF 0154-26-37-5, 155, 170.

⁹⁶ Raskolnikovi päevik 9.3.–24.3.1933. AVP RF 0154-26-37-5, 71.

⁹⁷ Raskolnikovi päevik 27.3.–19.4.1933. AVP RF 0154-26-37-5, 93.

⁹⁸ Väljakirjutis Pozdnjakovi päevikust 10.8.1933. AVP RF 0154-26-37-5, 145.

⁹⁹ Liebich Riist 21.2.1934. AAN Attachaty A II 86/1.

et Poola aitaks muretseda asitõendeid vabadussõjalaste koostööst väljaspool Eestit asuvate aktivistidega.¹⁰⁰

Välisasjade rahvakomissariaat ei kavatsenud jääda sündmuste pealtvaatajaks. 1933. aasta detsembri lõpul saatis Stomonjakov kolleegiumi liikmetele memorandumi. Selles analüüsiti üksikasjalikult Balti riikide ja Soome sise- ning välispoliitikat ja suurriikide huve Baltikumis. Stomonjakov rõhutas, et tulenevalt vajadusest müüa põllumajandussaadusi Saksa turul on Eesti ja Läti leevendanud oma seisukohti Saksamaa suhtes ning et on võetud tarvitusele abinõud hitlerlaste vastaste vastu ja et agraarparteid on võtnud Saksamaa suhtes mõõduka kursi. Memorandumi autor rõhutas, et ikkagi on päevakorras Poola soosimisel tegutseva Balti liidu loomine, kuhu võib astuda ka Soome ja et kõik see vastab ka Saksamaa huvidele.

Raske ja sündmusterohke olukord Baltikumis sunnib meid palju rohkemal määral, kui seda praegusel hetkel, energiliselt aktiveerima meie tegevust Balti riikides selleks, et teised riigid, eriti Saksamaa, ei saaks kasutada neid meie vastu ja koos sellega kindlustada meie isiklikku mõju nende üle, et kasutada neid meie rahupoliitika eesmärkidel. Nende ülesannete saavutamiseks on vajalik meie plaanipärane ja süstemaatiline tegutsemine Balti riikides poliitilisel, majanduslikul ja ühiskondlik-kultuurilisel liinil,

kirjutab Stomonjakov.¹⁰¹ Memorandumi autor nimetas ka konkreetsed majanduslikud, poliitilised ja kultuurilised abinõud, mis pidid Balti riike Nõukogude Liidule vastuvõetaval kursil hoidma.

Siinkohal väärib kindlasti veel märkimist ka välisasjade rahvakomissari Litvinovi kõne 29. detsembril 1933 Kesktäitevkomitee VI istungjärgul. Ühelt poolt deklareeris rahvakomissar, et Baltimaades võidab üha enam veendumus, et Nõukogude Liit on Balti riikide suhtes absoluutselt rahuarmastav ja heatahtlik ning on huvitatud Balti riikide täieliku majandusliku ja poliitilise sõltumatuse säilimisest. Teisalt aga järgnes sellele juba tõsine hoiatus: Nõukogude Liit ei jälgi mitte ainult ilminguid, mis kujutavad Baltimaadele välist ohtu, vaid sisepoliitiliste protsesside arengut, millega võivad kaasneda nende iseseisvuse kaotus või nõrgenemine.¹⁰² Avaldus tekitas Eesti väliministeeriumis ärritust. Seda näitab see, et Moskva saadik Karl Tofer deklareeris Litvinovile, et missugused sisemised muutused Eestis ka aset ei leiaks, ei nõustu rahvas mingi kompromissiga iseseisvuse arvel.¹⁰³

17. jaanuaril 1934 arutati partei juhtorgan Poliitbüroo välisasjade rahvakomissariaadi ettepanekuid Balti küsimuses. Dokument, millele välisasjade rahvakomissariaat palus heakskiitu, kandis pealkirja "Poliitilised abinõud Balti riikides". Soomet peeti seejuures Balti riikide hulka kuuluvaks. Samal päeval võttis Poliitbüroo vastu otsuse poliitilistest, kultuurilistest ja majanduslikest abinõudest Balti riikides.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Liebich Riiast 27.2.1934. AAN Attachaty A II 86/1.

¹⁰¹ Stomonjakov kolleegiumi liikmetele 25.12.1933. AVP RF 030-12-15-17, 75.

¹⁰² Документы внешней политики СССР 1933. Том XVI. 1 январь – 31 декабря 1933 г. Москва, 1963 (ДВП), 789.

¹⁰³ Litvinovi päevik 7.1.1934. AVP RF 010-9-47-179, 68.

¹⁰⁴ RGASPI 17-162-15, 166–167; Stomonjakov välisasjade rahvakomissariaadi kolleegiumi liikmetele 25.12.1933. AVP RF 030-12-15-17, 81–74; AVP RF 030-12-14-14, 6–5.

NÕUKOGUDE LIIT TOETAB PÄTSI

Küsimust, kellest võiks saada Eesti president, oli Pätsi usaldusmees Rudolf Renning¹⁰⁵ puudutanud vestluses saadik Raskolnikoviga juba 1932. aasta märtsis. Renning avaldas toona arvamust, et valimistel osutuvad kõige tugevamateks Pätsi ja Jaan Tõnissoni kandidatuur.¹⁰⁶ 1933. aasta novembri lõpul Tallinna saadetud instruksioonis ütles välisasjade rahvakomissariaat otse välja, miks ollakse Moskvas nii huvitatud võitlusest põhiseaduse reformi ja presidendivalimiste küsimuses: sellest võitlusest hakkab suurel määral olenema Eesti tulevane välispoliitiline orientatsioon.¹⁰⁷ Ühes detsembris kirjutatud memorandumis leiti, et saatkond peab selgitama, millised Eesti erakonnad hakkavad toetama põllumehi ja millised vabadussõjalasi.¹⁰⁸ 19. detsembril aga teatas saadiku kohusetäitja Antipov Moskvasse oma eelistused tulevase Eesti presidendi osas: Pätsi kandidatuur oli kõige vastu võetavam.¹⁰⁹ Välisasjade rahvakomissariaadi ja saatkonna seisukohad ei pruukinud alati kokku langeda, kuid selles küsimuses lahkarvamusi polnud.¹¹⁰

Välisasjade rahvakomissariaadis puudus esialgu täielik selgus vabadussõjalaste välispoliitilistest vaadetest. Tallinna saatkonna ettekannetes viidati kahele võimalusele: orientatsioon Saksamaale või Briti orientatsioon koos Nõukogude Liidu huvide arvestamisega. 1933. aasta novembris märgiti ühes saatkonna ettekandes sotsialistide liidrile August Reile tuginedes, et vabadussõjalaste välispoliitilise orientatsiooni osas pole vabadussõjalastel ühtset seisukohta ja et grupeering, mille eesotsas on Andres Larka ning Artur Sirk, pooldavad Saksa orientatsiooni.¹¹¹ Ühes veidi hiljem kirjutatud ettekandes aga tõdeti, et oli toimunud kohtumine kindralmajor Johannes Roskaga (Orasmaa) ja veel mõnede vabadussõjalastega, aga et need suhted on mitteküllaldased. Nõukogude diplomaat lubas astuda sidemetesse mõjukate vabadussõjalaste Artur Sirgu, Theodor Rõugu ja Ernst Einaga.¹¹² 1. detsembril teatas saatkond Moskvasse, et vabadussõjalaste seas valitsevad välispoliitilise orientatsiooni küsimuses lahkkelid: üks osa neist tahaks säilitada Inglise orientatsiooni, teine osa aga orienteeruda Saksamaale. Nõukogude diplomaat avaldas veendumust, et Larka võimuletuleku korral võidab Saksa orientatsioon. Sellele aga järgnes tõdemus, et Eesti areng hakkab olenema sellest, millise seisukoha võtavad Päts ja see osa kodanlusest, kes on Saksa orientatsiooni vastane.¹¹³ Pätsi osas näis saatkonnas valitsevat veendumust, et Päts soovib lähene- mist Inglismaale ega ole Saksa orientatsiooni pooldaja. Saatkonda olid jõudnud

¹⁰⁵ Oli koos Pätsiga Eesti – Nõukogude Liidu Kaubanduskoja looja, suhtles tihedalt Nõukogude diplomaatide ja kaubandusesindusega.

¹⁰⁶ Raskolnikovi päevik (märts 1932). AVP RF 0154-25-37-26, 17.

¹⁰⁷ Stomonjakov Antipovile 28.11.1933. AVP RF 0154-26-37-2, 68.

¹⁰⁸ Bežanovi küsimustik Tallinna saadetavasse kirja (dateerimata). AVP RF 0154-26-37-2, 62.

¹⁰⁹ Antipov Stomonjakovile 19.12.1933. AVP RF 0154-26-37-3, 88.

¹¹⁰ Stomonjakov Antipovile 5.2.1934. AVP RF 0154-27-38-2, 6–5.

¹¹¹ Antipovi päevik 14.10.1933. AVP RF 0154-26-37-5, 220.

¹¹² Antipov Stomonjakovile 18.10.1933. AVP RF 0154-26-37-5, 69.

¹¹³ Antipov Stomonjakovile 1.12.1933. AVP RF 0154-26-37-3, 82–81.

teated, et Päts on üks nendest Eesti poliitikute, kes taotlevad vabadussõjalaste liikumise täielikku lõhestamist, et teha lõpp nende Saksa orientatsioonile.¹¹⁴ Sellised väited pärinesid ilmselt sotsialistidelt ja Pätsilt endalt, kes ise vestlustes Nõukogude esindajatega süüdistas üht või teist Eesti poliitikut Saksa-meelsuses.¹¹⁵ Vabadussõjalaste välispoliitilise orientatsiooni küsimus jäi välisasjade rahvakomissariaadile mingil määral ikkagi ebaselgeks ja seepärast anti saatkonnale käsk küsimust selgitada.¹¹⁶

1934. aasta algul algas Eesti presidendi valimiste kampaania. Seati üles neli kandidaati: Päts, Laidoner, Rei ja Larka. 5. märtsil alustati allkirjade kogumist kandidaatide toetuseks. Need näitasid, et rahvas eelistas Larkat.¹¹⁷ Presidendi-valimiste esimene voor ja Riigikogu valimised pidid toimuma aprillis. Huvipakkuvad on ka sõjaväe eelistused. Kolonel Maasingu väitel “mõõdeti” sõjaväe meelolusid spetsiaalsete ankeetide abil. Ilmselt neile tuginedes väitis Maasing Poola sõjaväeatašeele, et sõjavägi oleks andnud 85% häältest Laidonerile, 10% Larkale ja 5% Pätsile. Maasingu väitel oli kindralmajor Juhan Tõrvandi vabastamine staabiülema kohalt veebruari algul sõjalaevade Lembit ja Vambola müügist tulenenud skandaali tagajärjel kahandanud Laidoneri toetuse sõjaväes 50%-le.¹¹⁸ Märgime siin, et Tõrvand oli sattunud vastuollu Pätsi, Laidoneri ja kindralmajor Aleksander Tõnissoniga. Teisalt aga oli Tõrvand saanud 3. jaanuaril Poola sõjavägede staabiülemalt kutse külastada veebruaris-märtsis Varssavit. Tõrvand ise ja ka Poola poliitika teostajad oletasid, et visiit võiks tõsta tema autoriteeti ning rõhutada “joondumist Poola järgi”.¹¹⁹ Päts aga otsustas, et Tõrvandit ei saa sisepoliitilistel põhjustel Varssavis lubada. Kindlasti ärritanuks visiit Moskvat ja kindlasti oli tema tagandamine Moskvale meelepärane samm – Poola positsioonide nõrgenemine Eestis. Ja poolakad ise seda nii ka käsitlesid. Nõukogude diplomaatide ja luurajate ettekannetes kahtlustati Tõrvandit vabadussõjalaste toetamises, teda nimetati Poola agendiks, fašismi pooldajaks ning parlamentaarse riikliku korralduse vaenlaseks, kavalaks ja osavaks intrigandiks, tõeliseks karjeristiks.¹²⁰ Seega oli Tõrvandi ametist vabastamine Pätsi ja Laidoneri jaoks vältimatu samm ning kindlasti üheks märgiks, et olukorrast väljatulekuks võidakse valida jõumeetod. Maasing pidi Poola sõjaväeatašeele tunnistama, et tekkinud olukorras oleks ainsaks päästjaks “ime” – enamik häältest Laidonerile juba esimeses voorus. Seega olid Laidoneri ja ka 1933. aasta sügisel võimule tulnud Pätsi väljavaated valimistel läbi kukkuda täiesti ilmsed.

¹¹⁴ Samas, 81.

¹¹⁵ Vt Antipov Stomonjakovile 13.11.1933. AVP RF 0154-26-37-3, 75.

¹¹⁶ Stomonjakov Antipovile 15.12.1933. AVP RF 0154-26-37-2, 65.

¹¹⁷ Vt **Tomingas, W.** Mälestused. Vaikiv ajastu Eestis. Olion, Tallinn, 1992, 389; vt ka **Marandi, R.** Must-valge lipu all, 439–441.

¹¹⁸ Liebich Riist 21.2.1934. AAN Attachaty A II 86/1.

¹¹⁹ Vt Liebich Riist 11.1.1934. AAN Attachaty A II 86/1; Drymer Tallinnast 11.2.1934. AAN Attachaty 616/96; Seljamaa Pustale 25.1.1934. ERA 957-13-750, 175.

¹²⁰ Vt nt Antipovi päevik 14.10.1933. AVP RF 0154-26-37-5, 223; Eesti sõjavägede staabi juhtivate isikute iseloomustus. Allkirjata ettekanne Prokofjevile, Berzinšile ja Artuzovile. September 1931. ERAF 138SM-1-37, 152.

Välisasjade rahvakomissariaadis leiti, et võimaluse korral tuleb igal juhul Pätsi toetada ja püüda vastaskandidaate kompromiteerida. Taas rõhutati, et Päts on võimalikest kõige sobivam kandidaat Eesti presidendi kohale.¹²¹ Välisasjade rahvakomissariaat teatas 1934. aasta jaanuaris saadiku kohusetäitjale Antipovile, et Pätsile tuleb võimaluse korral abi osutada ja seda vaatamata sellele, et abi soovib teostada Eesti osalist fašiseerimist.¹²² Samas leiti välisasjade rahvakomissariaadis, et vaatamata läbikukkumisele kohalikel valimistel kujutavad vabadussõjalased endast ikka veel tõsist ohtu.¹²³

Kas Päts või tema toetajad otsisid Nõukogude saatkonnalt ja Moskvalt toetust oma positsioonide kindlustamiseks? Juba 1933. aasta suvel edastas ta osava poliitikuna Raskolnikovile ähvardavat infot, just nagu kutsudes ennast kui Nõukogude huvide eest võitlejat toetama. Ta teatas, et Tõnisson tahab Riigikogu laiali saata, et Laidoner on vabadussõjalastega kokku leppinud jne. Seejuures kõlas Pätsi suust just kui hädakarjatus, mis jõudiski Raskolnikovi kaudu Moskvasse:

Vabadussõjalased võivad omada edu, kui nad lähevad valimistele loosungiga “Toompealt on vaja ajada minema kõik need vargad.”¹²⁴

1933. aasta oktoobris, rahvahääletuse järel oli Päts muutunud kuidagi enese-kindlamaks. Ta jutustas Nõukogude diplomaatidele vabadussõjalaste kohta käiva anekdoodi, mille sisuks oli venelaste arvates soov sisendada neile, et “eesti fašistid” ei kõlba kuhugi. Ähvardavat infot saatis Nõukogude saatkonna vahendusel Moskvasse ka suurärimees Puhk: ta teatas Nõukogude diplomaatidele 1933. aasta novembris, et vabadussõjalaste päralt on tulevik ja et parlamentarism on oma aja ära elanud.¹²⁵ Ühes välisasjade rahvakomissariaadis 1934. aasta jaanuaris koostatud memorandumis tõdeti, et Päts otsib vahetult toetust, et presidendiks saada. Saatkonnalt paluti ettepanekuid, mida võiks tema aitamiseks teha.¹²⁶

15. veebruaril esitas uus Nõukogude saadik Aleksei Ustinov Pätsile volikirja. Tegemist oli nii kogenud luuraja kui ka diplomaadiga. 1917. aastal sai Ustinov Tšekaa presiidiumi liikmeks, 1920. aastal aga astus Nõukogude sõjaväeluure teenistusse.¹²⁷ Juba volikirja üleandmisel tõstatas Päts küsimuse Eesti-Nõukogude majandussuhetest ja väljendas oma rahulolematust kaubandusesindaja Parušini suhtes. Järgmisel päeval andis Ustinov ajakirjanikele intervjuu. Ta teatas, et Nõukogude valitsus on otsustanud suurendada Eesti kaupade ostmist 1934. aasta esimesel veerandil.¹²⁸ Sisuliselt võib seda käsitleda Pätsi toetamisena. 1926. aastal oli Eesti eksport Nõukogude Liitu 12 000 000, 1930. aastal 4 301 000 krooni. Kriisi-aastad 1932 ja 1933 olid madalseisuaastad – ainult 188 000 ja 855 000 krooni.¹²⁹

¹²¹ Bežanovi juhtnõõrid Stomonjakovile 5.1.1934. AVP RF 0154-27-38-2, 1.

¹²² Stomonjakov Antipovile 25.1.1934. AVP RF 0154-27-382, 13.

¹²³ Bežanovi juhtnõõrid Tallinna minevasse kirja 25.1.1934. AVP RF 0154-27-38-2, 7.

¹²⁴ Raskolnikovi päevik 29.5.–15.6.1933. AVP RF 0154-26-37-5, 136–135.

¹²⁵ Antipovi päevik 14.10.–12.11.1933. AVP RF 0154-26-37-5, 219.

¹²⁶ Bežanovi juhtnõõrid Stomonjakovile 15.2.1934. AVP RF 0154-27-38-2, 15.

¹²⁷ **Колпакиди А., Прохоров Д.** Империя ГРУ. Очерки истории российской военной разведки. Книга вторая. ОЛМА-ПРЕСС, Москва, 2000, 424.

¹²⁸ Ustinovi päevik 19.2.1934. AVP RF 0154-27-39-7, 7–6.

¹²⁹ **Pihlamägi, M.** Väikeriik maailmaturul. Eesti väliskaubandus 1918–1940. Argo, Tallinn, 2004, 314.

Moskvas võeti kaubanduslepingu pikendamine päevakorda 1933. aasta lõpul ja 1934. aasta algul. Välisasjade rahvakomissariaadis oldi seisukohal, et kaubanduslepingu pikendamine aitab kaasa Nõukogude mõju suurendamisele.¹³⁰ 16. detsembril 1933 otsustas Poliitbüroo, et 1932. aastal sõlmitud kaubanduskokkulepet pikendatakse 1934. aastani ja et import Eestist võib olla 50% Nõukogude Liidu ekspordist Eestisse.¹³¹ 17. jaanuaril aga kiitis Poliitbüroo heaks tellimuste andmise Soomele ja Balti riikidele 1934. aasta esimeses kvartalis – Eestile 200 000 rubla ulatuses.¹³² Jaanuari lõpul teatas välisasjade rahvakomissariaat sellest Tallinna, et märkimisväärsed tellimused põllumajandussaaduste ostmiseks võivad osutada Pätsile toetuseks ja et seda tuleb ära kasutada Nõukogude mõju kindlustamiseks Eestis.¹³³ Kuid nüüd leiti eelseisvatel valimistest tulenevalt, et Eesti puhul tuleb tellimuste andmisega kiirustada. 5. veebruaril kinnitas Poliitbüroo Eesti kohta eraldi 1934. aasta esimese kvartali impordiplaani, millega kohustati väliskaubanduse rahvakomissariaati ostma 200 000 rubla eest Eesti kaupu.¹³⁴

Teiselt poolt polnud Pätsil täit selgust, kuidas reageerib Saksamaa vabadussõjalaste vastu suunatud riigipöörde korral. Saksamaa oli 1933.–1934. aastal Eesti väljaveos Inglismaa järel teisel kohal.¹³⁵ Juba Pätsi valitsuse ametisse astumise järel teatas saadik Reinebeck välisminister Seljamaale, et Eesti-Saksa suhete põhi-probleemiks on uussakslaste¹³⁶ tasuküsimus ja et äravõetud mõisate eest tuleks valdavalt rahas tasuda.¹³⁷ Selles küsimuses aga tekitasid probleeme ka Eesti sotsialistid, kes esitasid Riigikogule eelnõu, mis nägi ette uussakslastele tasu maksmise lõpetamise.¹³⁸ Seljamaa teatas jaanuari lõpul ühele Briti diplomaadile, et Eestil on teatud raskused uussakslastele lubatud kompensatsiooni maksimisega. Seljamaa järgi oli Saksamaa teatanud Eesti Berliini saatkonnale ja oma saadikule Tallinnas, et juhul kui järgmine makse ei ole tehtud enne 1. veebruari, võib Saksamaa lõpetada Eesti või ostmise.¹³⁹ Või oli Eesti kõige tähtsam ekspordi-artikkel: 1933. aastal 30–40% väljaveost. 1933. aasta sügisel alanud Eesti ja Inglismaa kaubanduslääbirääkimised kulgesid aga vaevaliselt.¹⁴⁰ Näide Saksamaa

¹³⁰ Bežanovi juhtnõõrid 5.1.1934. AVP RF 0154-27-38-2, 1.

¹³¹ RGASPI 17-162-15, 153.

¹³² Samas, 166–167; vt ka Политбюро ЦК РКП (б) – ВКП (б) повестки дня заседаний. 1919–1952. Том 2. 1930–1939. Каталог. РОССПЭН, Москва, 2001, 498.

¹³³ Stomonjakov Antipovile 25.1.1934. AVP RF 0154-27-38-2, 13.

¹³⁴ RGASPI 17-3-938, 187; vt ka Политбюро ЦК РКП (б) – ВКП (б) повестки дня заседаний. 1919–1952. Том 2. 1930–1939, 501; RGASPI 17-162-15, 7.

¹³⁵ Vt **Pihlamägi, M.** Väikeriik maailmaturul, 222, 245.

¹³⁶ Eestis ja Lätis teostatud maareform likvideeris baltisakslaste suurmaavalduse. Osa baltisakslastest lahkus välismaale. Ümberasujad ehk nn uussakslased hakkasid nõudma eksproprieeritud maade eest kompensatsiooni. Sellest tulenesid probleemid Saksamaa suhetes Eesti ja Lätiga; vt ka **Pihlamägi, M.** Väikeriik maailmaturul, 248.

¹³⁷ Seljamaa memorandumid 25.10.; 27.10.1933. ERA 3828-1-4, 8, 12–14.

¹³⁸ Vt Rahva Sõna, 6.12.1933; Seljamaa memorandumid 7.12.; 20.12.1933. ERA 3828-1-4, 50–51, 60.

¹³⁹ Knatchbull-Hugessen Riist 7.2.1934 (Tallinna esinduse ettekanne 1.2.1934). UKNA FO 371/18239, N 1279/1279/59.

¹⁴⁰ **Pihlamägi, M.** Väikeriik maailmaturul, 282; vt ka Seljamaa memorandumid 20.1.1934. ERA 3828-1-5, 27.

surveabinõudest oli olemas. Kui läti sotsiaaldemokraadid koos Läti juudiorganisatsioonidega kutsusid rahvast Saksa kaupu boikoteerima, siis vastuseks sellele keelustas Saksamaa 12. juunil Läti või sisseveo. Tõsi, see kestis ainult kuus päeva, kusjuures kannatajate seas olid ka Läti sakslastele kuuluvad firmad.¹⁴¹ 1933. aasta lõpul ja 1934. aasta algul vastas Saksamaa Leedu võimude teostatud sakslastest ametnike ja õpetajate vallandamisele Klaipedas mitmesuguste represiiivsete majanduslike abinõudega.¹⁴²

See, et Moskva oli Pätsi toetamisest eluliselt huvitatud ja lootis temas näha Saksamaa-vastast figuuri, selgub ka välisasjade rahvakomissari Litvinovi 14. mail 1934, juba pärast 12. märtsi riigipööret, Stalinile kirjutatud memorandumist, milles ta käsitles majanduslikke ja poliitilisi suhteid Balti riikidega. Litvinov tõdes memorandumis, et kui varasemal ajajärgul põhinesid Nõukogude Liidu poliitilised suhted Balti riikidega enamasti majandussuhetel, siis nüüd, seoses suhete tõsise halvenemisega, on olukord muutunud. Memorandumist selgub, et Poliitbüroo 17. jaanuari otsusest tulenevalt oli Nõukogude Liit 1934. aasta esimeses kvartalis teostanud oste ainult Eestist ja Leedust. See, mis puudutas oste Lätist, oli jäänud täitmata – Läti kaupu oli ostetud ainult 3900 rubla eest. Välisasjade rahvakomissar palus Stalinit, et Poliitbüroo võtaks Balti riikide ja Nõukogude Liidu majandussuhete kohta vastu uue otsuse ning seda just poliitilisi eesmärke silmas pidades:

Iga Nõukogude Liidu tellimus nendele maadele omab suurt tähtsust... Nõukogude tellimuste puudumine sunnib neid maid otsima turgu eeskätt Saksamaalt ja tugevdab nende Baltimaade ringkondade positsioone kellel on kalduvus orienteeruda Saksamaale.¹⁴³

14. juunil 1934 pöördus välisasjade rahvakomissari abi Stomonjakov kirjaga Stalini enda poole. Kirjas leidub lause, millega meenutati Stalinile 1934. aasta veebruaris Poliitbüroos toimunud arutelusid:

Mõni kuu tagasi määras Poliitbüroo spetsiaalse summa ostudeks Eestist, selleks, et toetada Pätsi Laidoneri vastu ja sellisel moel kindlustada meie mõju Eestis.¹⁴⁴

On väidetud, et Poliitbüroo 17. jaanuari otsus ei olnud Pätsi toetamisega seotud.¹⁴⁵ Tõsi, 17. jaanuari otsuse puhul võib selle üle vaielda. Poliitbüroo 5. veebruari otsus oli aga otseselt seotud Pätsi toetamisega. 5. märtsil, s.o veidi enne riigipööret, teatas välisasjade rahvakomissariaat Tallinna, et nad olid väliskaubanduse rahvakomissariaadis teinud kõik, mis võimalik, et osta kiiresti Eesti kaupu. Märtsi esimesel poolel pidid Nõukogude Liidu eksperdid Tallinna sõitma ja alustama konkreetseid läbirääkimisi karja ostmiseks.¹⁴⁶

¹⁴¹ Meyeri memorandum 14.6.1933. NA II RG-242, T-120, R-3506, E631886–E631890; vt ka Socialdemokrats, 9.7.1933; Kaja, 15.6.; 17.6.1933; vt ka **Cerūzis, R.** Vācu faktors Latvijā (1918–1939), 144–158.

¹⁴² Vt Stafford Kaunasest 26.1.1934; B. F. M. memorandum 13.3.1934. NA II RG-59, M-1172, R-11.

¹⁴³ AVP RF 010-9-40-76, 25–26.

¹⁴⁴ Samas, 58.

¹⁴⁵ **Valge, J.** Konstantin Päts, 12. märts ja Moskva, 51.

¹⁴⁶ Stomonjakov Ustinovile 5.3.1934. AVP RF 015427-38-2, 22.

Päev pärast 1934. aasta 12. märtsi riigipööret andis väliskaubanduse rahvakomissariaat Sovfrahtile korralduse astuda otsustavaid samme Eesti laevade prahitimise suurendamiseks.¹⁴⁷ Kas see viimane oli lihtsalt asjaolude kokkusattumine või samm Pätsi toetuseks? Tellimused anti ju ka firmale AS Tallinna Laeva-Ühisus, mille asutaja ja üks aktsionäre oli riigivanem Päts. Sovfraht teatas vastuseks, et ehkki ta teeb kõik laevaprahtide suurendamiseks, pole see väliskaubanduse rahvakomissariaadi nõutud määral lihtsalt võimalik, kuna kogu Eestil pole nii palju vabu laevu.¹⁴⁸

Tõsi on muidugi see, et ostud Eestist ei toimunud nii kiiresti, nagu välisasjade rahvakomissariaat oli seda soovinud. Juba eelkirjeldatud 14. juuni kirjas süüdistas Stomonjakov väliskaubanduse rahvakomissariaati passiivsuses. Suhetes Balti riikidega tegi kirja kirjutaja Stalinile ettepaneku moodustada välisasjade rahvakomissariaadi ja väliskaubanduse rahvakomissariaadi erikomisjon. Viimane pidi Poliitbüroole juba konkreetseid ettepanekud esitama. Komisjoni koosseisu pidid kuuluma väliskaubanduse rahvakomissar ja Partei Keskkomitee liikmekandidaat Arkadi Rozengolts, Litvinov, Stomonjakov ja üks Poliitbüroo liige. Selleks pakkus Stomonjakov endist väliskaubanduse rahvakomissari Anastass Mikojani.¹⁴⁹ Juba järgmisel päeval otsustas Poliitbüroo luua komisjoni, mis pidi viie päeva jooksul läbi vaatama küsimuse majandussuhetest Eesti ja Lätiga.¹⁵⁰ Kõigel sellel olid tulemused. Eesti ja Nõukogude Liidu Kaubanduskoja Majandusbülletääni järgi suurenes 1934. aasta esimesel poolaastal Eesti sissevedu Nõukogude Liidust 1,5 korda, Eesti kaupade väljavedu Nõukogude Liitu aga lausa 2,1 korda. Samal ajal langes Nõukogude Liidu väliskaubanduse kogukäive koguni 33%.¹⁵¹ Isegi kui arvestame krooni devalveerimist 1933. aastal, oli kasv ikkagi olemas. 1933. aastal importis Nõukogude Liit Eestist kaupu ainult 100 000 rubla eest, eksportis aga 300 000 rubla eest. Seoses sellega tõdeti Moskvast, et vahe ekspordi ja impordi osas Eestiga omab kahtlemata kahjulikku poliitilist efekti.¹⁵² Olulise pöörde tõi kaasa 31. oktoobril 1934 sõlmitud kaubanduskokkulepe, millega Nõukogude Liit võttis endale kohustuse importida igal aastal 3 500 000 rubla eest Eesti kaupu. 1937. aastal aga moodustas Nõukogude Liidu import Eestist juba 6 500 000 rubla, eksport Eestisse aga 6 200 000 rubla. Laevade prahitimise eest aga maksis Nõukogude Liit 1937. aastal 3 500 000 rubla.¹⁵³ Nimetatud kokkulepet võiks vaadelda samuti kui Nõukogude

¹⁴⁷ Väliskaubanduse rahvakomissariaat Sovfrahtile ja kaubandusesindusele Tallinnas 13.3.1934. Архив Министерства Экономического развития и торговли Российской Федерации (AMERiT) Kaubandusesindus Eestis 11938-80, 4.

¹⁴⁸ Sovfraht väliskaubanduse rahvakomissariaadile 14.3.1934. AMERiT Kaubandusesindus Eestis 11938-80, 5.

¹⁴⁹ Stomonjakov Stalinile 14.6.1934. AVP RF 010-9-40-76, 59–60.

¹⁵⁰ RGASPI 17-162-16, 102.

¹⁵¹ Eesti ja Nõukogude Liidu Kaubanduskoja Majandusbülletään, 1934, 2, 82; ajaloolane Maie Pihlamägi toob Eesti ekspordi kohta Nõukogude Liitu järgmised arvud: 1933. aastal 855 000, 1934. aastal 1 690 000 ja 1935. aastal 2 356 000 krooni (vt Pihlamägi, M. Väikeriik maailmaturul, 314, 326).

¹⁵² Rozenbljum Stomonjakovile 17.1.1934. AVP RF 030-12-14-14, 5.

¹⁵³ Merekalov, Tšvjalov ja Potjomkin Stalinile, Molotovile ning Mikojanile 9.11.1937. RGASPI 82-2-724, 6–8.

Liidu kavandatud toetust režiimi püsijäämiseks. Nõukogude Liit ei vajanud tegelikult Eesti põllumajandussaadusi – ta võinuks need ka mujalt osta. Seepärast võib küsida: kas teadmise ta ehk siis psühholoogilise tegurita, et Nõukogude Liit teostab 1934. aastal Eestist oste, oleks 12. märtsi riigipööre üldse toimunud?

Moskvas tekkis mõte saata Pätsi toetuseks Tallinna ka väliskaubanduse rahvakomissar Rozengolts, kes oli olnud Nõukogude Liidu saadik Inglismaal. Seal olles oli ta organiseerinud luuretegevuse, mis sai diplomaatiliste suhete katkestamise peamiseks põhjuseks. Aastail 1928–1930 töötas Rozengolts tööliste ja talupoegade rahvakontrolli rahvakomissari asetäitjana.¹⁵⁴ Nimetatud rahvakomissariaat kontrollis ka Nõukogude Liidu välismaal tegutsevaid ettevõtteid ja institutsioonide, sealhulgas Eestis tegutseva Naftasündikaadi tegevust, kust Päts sai palka – 4000 dollarit aastas. Lauaraamatust, milles on registreeritud Stalinit külastanud isikud, selgub, et 1930. aastate esimesel poolel, ka 1934. aasta veebruaris, oli Rozengolts Kremli peremehe juures väga sagedane külaline.¹⁵⁵ Moskva nägemuses pidi Rozengoltsi visiit tugevdama Pätsi autoriteeti ja aitama tal presidendivalimised võita. Majandusminister Karl Selter aga soovitas veebruari lõpul saadik Ustinovile visiit edasi lükata.¹⁵⁶ Võib oletada, et sellise silmapaistva tegelase visiit Tallinna äratanuks väga laialdast tähelepanu ja andnuks Pätsi vastastele võimaluse süüdistada teda enne presidendivalimisi liiga lähedastes suhetes idanaabriga.

Vahetult enne riigipööret tõstas Ustinov välisministeeriumis veel küsimuse bolševistliku ajakirjanduse ühe kõige väljapaistvama tegelase Radeki Eesti-visiidist.¹⁵⁷ Kuid välisminister Seljamaa, esile toomata seejuures mingeid erilisi kaalutlusi, leidis, et visiit võiks toimuda alles pärast Riigikogu valimisi. Tekib küsimus, kas ka Radeki Tallinna saatmisega, seda niivõrd pingelises Eesti sisepoliitilises olukorras, sooviti Pätsi kuidagi toetada. Paraku jäävad selle ärajäänud visiidi motiivid selgusetuks. Meenutame siin, et Stalin oli Poola puhul kasutanud Radekit salajase emissarina.

Mida Pätsi toetuseks veel tehti? Välisasjade rahvakomissariaat andis käsu otsida Nõukogude Liidu arhiividest üles materjalid, mis näitaksid Pätsi rahvuslik-revolutsioonilist tegevust. Tõsi, Päts oli seda ise palunud. Moskvas leiti, et selliste materjalide avaldamine Eestis tõstab Pätsi prestiiži ja et see on Nõukogude Liidu huvides.¹⁵⁸ Selleks et dokumentide koopiaid kindlasti Eestisse jõuaksid, andis välisasjade rahvakomissariaat nendest ühe eksemplari Eesti Moskva saatkonnale, teise aga viis Moskvast Tallinna uus saadik Ustinov.¹⁵⁹ Pole mõtet arutada küsimuse üle, kuidas võinuksid need valijate meeleolusid mõjutada. See, et Päts soovis saada oma revolutsioonilist tegevust tõestavaid ja eksponeerivaid dokumente, ning

¹⁵⁴ Vt **Залесский К. А.** Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь. Вече, Москва, 2000, 388–389.

¹⁵⁵ RGASPI 558-11-409.

¹⁵⁶ Ustinov Stomonjakovile 8.3.1934. AVP RF 0154-27-38-3, 28; Konitsi juhtnõõrid Tallinna 25.3.1934. AVP RF 0154-27-38-2, 28.

¹⁵⁷ Seljamaa memorandumid 10.3.1934. ERA 3828-1-5, 57.

¹⁵⁸ Stomonjakov Antipovile 25.1.1934. AVP RF 0154-27-38-2, 13.

¹⁵⁹ Samas.

see, et välisasjade rahvakomissariaat nõustus selles osas teda kohe aktiivselt aitama, näitab, missuguste “pistasjadega” – Pätsi heaks – olid välisasjade rahvakomissariaadi ametnikud valmis tegelema.

VÄLISSAATKONNAD JA RIIGIPÖÖRE

Nüüd küsimus: kas Tallinnas asuvad välissaatkonnad, sealhulgas Nõukogude saatkond, teadsid riigipöörde kavatsusest? Samuti: kas riigipöörde küsimuses toimusid konsultatsioonid või pinnasondeerimine mõne välissaatkonnaga, selleks et teada saada mõne Eesti sise- ja majanduspoliitikat mõjutada suutva välisriigi suhtumist?

Poola Tallinna esindaja ja sõjaväeatašee pidasid vabadussõjalaste võimule tulekut ebasoovitavaks. Veidi vähem kui kuu enne riigipööret tõdes sõjaväeatašee, et aeg töötab vabadussõjalaste kasuks ja et nad on äärmise radikalismi ning demagogia abil kaasanud karjeriste ja vähearenenud kummipäid. Tema arvates oli eriti rahutuks tegevaks nähtuseks vabadussõjalaste liikumise edasine radikaliseerumine ja sõjaväe monoliitsuse kadumine. Eesti sisepoliitikas tekkinud kaosest tulenevalt järeldas sõjaväeatašee, et sellises olukorras peaks ootama, et läheb “jõuprooviks füüsilises mõttes”, ja et sellest räägitakse valjult nii vapside kui ka Laidoneri ringkonnas. II osakonna ülem kolonel Maasing oli aga teatanud Liebichile:

Kerge aadri laskmine mõjub mõnikord väga headtegevalt – puhastab atmosfääri.¹⁶⁰

Sõjaväeatašee soovitas Varssavil kaaluda “eduka abi teed” – suure rahasumma laenamist salaja, et katta Laidoneri kandidatuuri propageerimiseks tehtavaid kulutusi.¹⁶¹ Ta tõdes, et sellised vihjed olid tulnud ka Maasingult.

Väited, et vabadussõjalased on tundlikud Saksa mõjule, ja kuuldused Poola võimalikust toetusest Laidonerile jõudsid ka Briti Riia saadiku sõõr Hughe Montgomery Knatchbull-Hugessenini. Võimalik, et sellest tulenevalt esitas saadik Tallinna külastades Pätsile küsimuse, kuidas mõjutavad välisriigid Eesti poliitilisi jõude. Saadiku 27. märtsil, juba pärast riigipööret, Londonisse saadetud kirjust loeme:

Päts rääkis minule et venelased, selleks et takistada veteranide liikumise laienemist tõukavad neid tagant rahulduma kehtiva režiimiga.

Sellele järgneb lause, mille puhul aga pole täit selgust, kas see kõlas Pätsi suust või oli see saadiku enda tõdemus:

Nende [venelaste] meetodiks on panna tellimusi andes raha põllumeeste taskutesse.¹⁶²

Liebichi 27. veebruari ettekandest selgub, et mitte ainult Päts, vaid ka teised Eesti poliitikud tundsid muret, missugune on Nõukogude Liidu reaktsioon sisemise konflikti korral. Nii kinnitas teedeminister Otto Sternbeck 27. veebruaril Liebichile, et sisemise konflikti korral on kõige suuremaks hädaohuks Eestile Venemaa seisu-

¹⁶⁰ Liebich Riias 21.2.1934. AAN Attachaty A II 86/1.

¹⁶¹ Samas.

¹⁶² Knatchbull-Hugessen Collierile 27.3.1934. UKNA FO 371/18240, N 2064/1644/59.

koht.¹⁶³ Seega oli Moskva reaktsiooni teadasaamine seltskonnale, kes hakkas riiki pöörama, väga oluline. Poola sõjaväeatašee ja diplomaatiline esindaja püüdsid ka selgitada, mida arvavad võimalikest arengutest Eestis Nõukogude sõjaväeatašee Mazalov ning saadik Ustinov. Mõlemad väitsid poolakatele, et rahunemiseks pole mingit põhjust. Seega ei selgunud midagi. Liebich pidi ainult tõdema, et tahtmatult tekib kahtlus, et venelaste uue kulissidetaguse taktika taga peitub midagi enamat. Samas ettekandes kirjutas Liebich kuuldustest, mille kohaselt oli Laidoneri "ringkond" alustanud konspiratiivse võitlusorganisatsiooni loomisega, mille etteotsa pidi saama kolonel Maasing. Samas olid sõjaväeatašeeni jõudnud kuuldused teisest stsenaariumist: Pätsi ja Laidoneri kokkuleppest, mille kohaselt tõmbub valimiste esimeses voorus vähem häáli saanu tagasi.¹⁶⁴

Kuid Poola sõjaväeatašee polnud ainus, kellele anti mõista, et vabadussõjalased võidakse Eesti poliitilisest elust kõrvale lükata. 1. märtsil teatas Knatchbull-Hugessen Londonisse 28. veebruaril Pätsiga toimunud vestlusest. Saadiku järgi oli Päts avaldanud arvamust, et vabadussõjalased on saanud raha välismaalt – läbi Soome paremäärmuslike organisatsioonide – ja et ta kavatses astuda edasisi samme välissekkumise lõpetamiseks.¹⁶⁵ Antud juhul rääkis Päts mingite sammude astumisest, kuid rohkem mitte millestki. Briti diplomaatide ettekannetest ei selgu ka, et Päts või keegi teine oleks esitanud neile küsimuse, missugune võiks olla Inglismaa võimalik suhtumine riigipöördesse. *Foreign Office*'is ei usutud väiteid vabadussõjalaste seotusest Hitleri Saksamaaga. Juba pärast 1933. aasta oktoobris toimunud põhiseaduse projekti heakskiitmiseks korraldatud referendumi leiti seal, et vabadussõjalastel pole hitlerismi ja Saksamaaga seost. Tõdeti, et nad on Nõukogude-vastased, aga eelkõige Saksamaa-vastased, kuna nad on balti parunite mõisates poolpärisorjuses kasvanud talupoegade pojad.¹⁶⁶

Soome, Rootsi ja ka Saksa saatkonna materjalidest pole õnnestunud leida midagi, mis viitaks sellele, et mingil moel püüti teada saada nimetatud riikide suhtumist riigipöördesse. Saksa saadik Reinebeck pani aga tähele Nõukogude Liidu katseid sekkuda Eesti sisepoliitikasse. 1934. aasta 22. jaanuari ettekandes märkis saadik, et suhted Nõukogude Liiduga on korrektsed, peaaegu et sõbralikud, ja et on toimumas kaubavahetuse intensiivistumine. Saadik märkis, et tõsised Eesti poliitikud ei kahtle, et Nõukogude Liit püüab saavutada mõju riigi sisepoliitika üle.¹⁶⁷ Pätsi valitsuse moodustamisse 1933. aasta oktoobris suhtus saadik üldiselt positiivselt, välja arvatud põllutööminister, kellele saadik omistas teatud Saksa vaenulikkust. Reinebeck oletas, et uue valitsuse ametisse astumine leevendab sisepoliitilisi pingeid ja riigivanemaks saamine võib kindlustada Pätsile presidendiks saamise.¹⁶⁸

¹⁶³ Liebich Riist 27.2.1934. AAN Attachat A II 86/1.

¹⁶⁴ Samas.

¹⁶⁵ UKNA FO 371/18236, N 1580/463/59.

¹⁶⁶ Strang Moskvasse 22.10.1933; Collieri ja Speaighti märkused 31.10.1933. UKNA FO 371/17185, N 7775/2191/59.

¹⁶⁷ NA II RG-242, T-1022, R-1969, PG33618NID.

¹⁶⁸ Reinebeck Tallinnast 24.10.1933. NA II RG-242, T-120, R-3507, E632160–632163.

Saksa saadiku suhtumine vabadussõjalastesse näib samas olevat ka positiivne ning seda ka võimalikke Nõukogude-vastaseid arenguid silmas pidades: võiduka vabadussõjalaste liikumise esilekerkimine ja uue põhiseaduse vastuvõtmine, mis kindlustab riigi range juhtimise, on Moskva võimumeestele lõplikult tõestanud, et senistel meetoditel pole väljavaateid. Eeltoodule tuginedes tegi Reinebeck aga huvitava tähelepaneku: see teadmine viis otsusele suunata Eesti-vastane poliitika Kominternilt välisasjade rahvakomissariaadile.¹⁶⁹

Riigipöördega maksuma pandud korda nimetas Reinebeck diktaatorlikuks ja oletas, et vabadussõjalaste liikumine võib ikkagi uuesti esile kerkida. Riigipöörde tagajärgi analüüsid aga märkis saadik, et välispoliitiliselt peaks riigipööre avaldama soodsat tagasimõju suhetes Nõukogude Liiduga ja et Moskvast olevat Eestile mõista antud, et vabadussõjalase juhitud Eesti oleks vaevalt talutav. Ta uskus, et Päts ei jätnud otsuste tegemisel seda momenti tähelepanuta.

Kuna Venemaa huvides on Pätsi valitsust vabadussõjalaste vastu toetada siis võib oletada et Venemaa mõju lähemal ajal saab tugevnema,¹⁷⁰

kirjutas Reinebeck. Saksa-Eesti suhteid analüüsid oletas saadik, et Eesti suhtumine Saksamaasse muutub mingiks perioodiks teatud määral jäigaks, kuid et Pätsilt, kes Eesti poliitikutele on kõige enam Saksamaa vastu mõistmist näidanud, on sellist pööret vaevalt oodata.¹⁷¹ Missuguseid hinnanguid aga sisaldasid Saksa saadiku järgnevad ettekanded? 23. aprilli kuupäeva kandvas *Auswärtiges Amt*'ile kirjutatud ettekandes arutas saadik väga delikaatselt 12. märtsil maksuma pandud režiimi astunud samme ja leidis, et oktoobris rahvahääletusel heaks kiidetud põhi-seadus pakub valitsusele "pingutatud raamid", mille sisse on võimalik ehitada uus õiguskord.¹⁷² 1934. aasta mais Eesti sisepoliitilist olukorda analüüsid aga tões Reinebeck, et Pätsi ja Laidoneri diktatuurivalitsusel on õnnestunud saavutada sisepoliitilise olukorra leevendumine ning et vähemalt väliselt on õnnestunud riigi autoriteet taastada.¹⁷³

Sellele, et riigipöörde eel toimus pinnasondeerimine Moskva suhtumises selguse saamiseks, viitab Liebichi 27. veebruari ettekanne. Seda väidavad ka vene ajaloolased Oleg Ken ja Aleksandr Rupassov. Nad on kirjutanud, et ammu oodatud riigipöördesse Eestis suhtusid Nõukogude ringkonnad vaevu heatahtlikult, seda enam, et Päts sondeeris varem, kuidas suhtub Moskva sündmuste sellisesse arengusse.¹⁷⁴ Pinna sondeerimist kinnitas Rupassov ka 2007. aasta novembris ajalehele

¹⁶⁹ Samas.

¹⁷⁰ Reinebeck Tallinnast 20.3.1934. NA II RG-242, T-120, R-3507, E632215–632227.

¹⁷¹ Samas.

¹⁷² Reinebeck Tallinnast 23.4.1934. NA II RG-242, T-120, R-3507, E632229–632234.

¹⁷³ Reinebeck Tallinnast 18.5.1934. NA II RG-242, T-120, R-3507, E632236–632238.

¹⁷⁴ К давно ожидавшемуся государственному перевороту в Эстонии осуществленному К. Пятсом 12. марта 1934 г., советские круги отнеслись едва ли не с сочувствием (тем более, что Пятс заранее прозондировал отношение Москвы к такому развитию событий) (vt **Ken O., Rupassov A.** Москва и страны Балтии: опыт взаимоотношений, 1917–1939. – Rmt: Страны Балтии и Россия: общества и государства. Редакторы-составители Д. Е. Фурман, Э. Г. Задорожнюк. Референдум, Москва, 2002, 240).

Postimees antud intervjuus.¹⁷⁵ Leedu ajaloolase Zenonas Butkuse 1998. aastal ilmunud artiklist aga loeme:

Kiites heaks riigipöörde ja praktiliselt seda toetades, kahtlesid nõukogud kaua J. Laidoneri kaasamise vajalikkuse üle. K. Pätsil tuli kaua tõestada, et tal ei ole võimalik ühekorraga lahti saada A. Larkast ja J. Laidonerist, et tuleb valida üks kahest halvast. Nõukogud jäid vastumeelselt, vaid hambad ristis, sellega nõusse.¹⁷⁶

Kui aga rääkida Eestisse jäänud Nõukogude luuredokumentidest, siis tuleb meenutada, et Eesti Riigiarhiivi filiaalis säilitatav fond 138SM “KGB välisluure toimikute kollektsoon”,¹⁷⁷ milles kajastub kirjavahetus Tallinna residendiga, sisaldab ainult üht osa Nõukogude poliitilise luure materjalidest. Kategooriline väide, et Nõukogude luuredokumentidest ei tasu otsida teavet Moskva kursisolekust 12. märtsi riigipöördega,¹⁷⁸ jääb alusetuks, kuni uurijatel pole olnud võimalust kasutada Moskvast asuvaid luuredokumente.

KOKKUVÕTTEKS

Historiograafias esitatud väide, et Moskva silmis oli Pätsi võimuletulek küll soovitatav, kuid väga suurt vahet teiste kandidaatidega polnud, osutub ebaõigeks. Ka ei saa õigeks pidada väidet, et Nõukogude Liidu jaoks polnud sisepoliitiline võitlus Eestis esmajärgulise tähtsusega küsimus. Tõsi, maailma mastaabis mitte, aga Ida-Euroopa mastaabis peeti seda vägagi oluliseks. Korrigeerime siin ka ühe historiograafias esitatud eksliku väite, et Päts tuli riigipöörde abil võimule. Päts sai 1933. aastal võimule demokraatlikul teel, aga säilitas 12. märtsi riigipöörde abil võimu.

Nõukogude saatkonna 1933. aasta ettekannetes ja välisasjade rahvakomissariaadi instruksioonides saatkonnale rõhutati pidevalt, et paremäärmuslaste võimuletulekut ei saa välistada, aga et sünduste selline areng oleks Nõukogude Liidu ning Eesti suhete seisukohalt väga ebasoovitav. Selles, et välisasjade rahvakomissariaat pidas vajalikuks Eesti presidendivalimistel Pätsi toetada, võib esile tuua mitu põhjust: eelnev seotus saatkonna ja kaubandusesindusega, töötamine Nõukogude Naftasündikaadi Tallinna kontori juriskonsuldina kuupalgaga 4000 dollarit aastas ja pidevad Nõukogude-sõbralikud avaldused saadikule ning kaubandusesindajale. Lisaks eeltoodule veel kindlasti Pätsi ja tema usaldusmehe Renningu pidevad konsultatsioonid saatkonnaga küsimustes, mis puudutasid maa sise- ning välis- ja majanduspoliitikat. Rõhutame siin veel kord, et mitte ühelgi teisel toonase Eesti juhtfiguuridest ja kõrgematest riigiametnikest polnud perioodil 1924–1934

¹⁷⁵ Vene ajaloolane: Päts ei müünud Eestit maha. – Postimees, 3.11.2007.

¹⁷⁶ **Butkus, Z.** SSRS intrigos Baltijos šalyse (1920–1940). (Darbu ir Dienų, 7.) Vytauto Didžiojo Universiteto I-klas, Kaunas, 1998, 14.

¹⁷⁷ Nimetatud dokumendid anti Moskva poolt Eesti KGB-le ja need jäid pärast Nõukogude Liidu lagunemist Eestisse.

¹⁷⁸ Vt **Valge, J.** Konstantin Päts, 12. märts ja Moskva, 58.

Nõukogude Liidu Tallinna saatkonnaga selliseid erilisi suhteid. Ka ei avaldanud keegi pidevalt Nõukogude diplomaatidele oma Nõukogude-sõbralikke seisukohti ega andnud lubadusi mõjutada ühel või teisel moel riigi poliitikat. Nõukogude saadik võis Pätsi juurde minna ja julgelt tõstatada küsimuse ühe või teise Eesti poliitiku sobivusest ministriks. 1933. aastal kartis Nõukogude Liit, et paremäärmuslaste võimuletuleku korral orienteerub Eesti välispoliitiliselt Saksamaale ja see mõjutab omakorda ka naabermaade käitumist: Nõukogude Liidu läänepiiril võib moodustuda Nõukogude-vastane blokk Saksamaa ning Poola egiidi all. Kuuldusi, et vabadussõjalasi rahastab Saksamaa, ei levitanud mitte ainult eesti sotsialistid, vaid ka poliitik ja riigivanem Päts, suurärimees Puhk ning ka Eesti sõjaväeluure. Infot, milles kajastuvad vabadussõjalaste välispoliitilised vaated, võiks nimetada ebareaalseteks uitmõteteks ja kuuldusteks, mida vabadussõjalaste vastased sageli oma propagandas ära kasutasid.

Nõukogude Liidu olulisematest abinõudest 1933. aasta oktoobris võimule tulnud Pätsi valitsuse toetuseks võib nimetada täiendavate tellimuste andmist Eestile. 1934. aastal polnud Eestis majanduskriisi mõjud veel kadunud. Mingi turuosa saamisega kaasneb reeglina ka tööpuuduse vähenemine. Majanduslik olukord mõjutab ühe või teise valitsuse võimul püsimist. See kehtis eriti veel 1934. aasta alguse Eesti puhul, kus mitu grupeeringut olid pidamas võitlust võimu pärast. Seepärast oli iga turg, ka Nõukogude Liidu oma, Eestile tähtis ja Päts mõistis seda. Kaubanduslääbirääkimised Inglismaaga kulgesid üsna raskelt. Saksamaa majandussanktsioonid Läti ja Leedu vastu ning uussakslaste küsimuse jätkuv päevakorral püsimine lubasid oletada, et paremäärmuslaste poliitilisest elust kõrvaldamise korral võib Saksamaa kehtestada majandussanktsioonid ka Eesti suhtes. Pätsi toetuseks kavandatud väliskaubanduse rahvakomissari Rozengoltsi visiit jäi toimumata. Eesti välisministeerium ei nõustunud ka Stalini salajase emissari Radeki visiidiga saatkonna soovitud ajal. Kui mõlemad visiidid oleksid toimunud, võiks neid 1930. aastate Eesti seisukohalt pidada enneolematuks bolševistlikuks glamuuriks.

Välisasjade rahvakomissariaadi ja Tallinna saatkonna kirjavahetusest ning ka Kominterni dokumentidest ilmneb 1933. aasta ja 1934. aasta alguse puhul eriline soov mõjutada Eesti sisepoliitikat Nõukogude Liidule meelepärases suunas. Seda võiks pidada ka täiesti pretsedendituks. Samas pole võimalik välja töötada mingit mõõdikut, mille puhul otsustada, kui palju mõjutas Nõukogude Liidu toetus 1933.–1934. aastal Pätsi tegevust. Kindlasti aga julgustas teadmine idast tulevast toetusest Pätsi tegutsema, st demokraatlikku Eestit likvideerima.

TÄNUAVALDUS

Artikkel on valminud HTM-i sihtfinantseeritava teadusteema (SF0130038s09) raames ja Eesti Teadusfondi (grant nr 6896) toetusel. Resümee on tõlkinud Ene Inno USA-st. Autor tänab ka retsensenti Toomas Hiiot asjalike märkuste eest.

THE SOVIET FACTOR IN THE 12 MARCH 1934 COUP D'ÉTAT IN ESTONIA

Magnus ILMJÄRV

The article examines the role played by the Soviet Union in the coup d'état that took place in Estonia on 12 March 1934. The following questions are dealt with: What was the Soviet Union's attitude toward the Estonian political parties in 1933 and at the beginning of 1934? What were the foreign policy views of the veterans of the War of Independence (*vabadussõjalased*)? How did the Soviet Union try to help Konstantin Päts to remain in power? Did the planners of the coup d'état attempt to discover what the Soviet Union's response to the coup would be? Did Moscow's orders for Estonian goods play any role in the execution of the coup? Was Moscow cognizant of the coup? And, finally: What did the legations of Germany, Poland and England know about the possibility of a coup d'état?

The years 1933–1934 were tense and complex in both the domestic and foreign policy arenas in Estonia. In domestic policy this was evidenced by the constitutional crisis, the discontent of the populace because of the economic crisis and, certainly, in the battle of the various political groupings over power. But it was certainly also evidenced by the assiduous attempts of the Soviet Union, Germany and Poland to exert influence on the domestic policies of the Baltic States. One object of study is the claim of historiographers that from Moscow's viewpoint it made no difference who became the president of Estonia, that is the domestic policy fight in Estonia was of no vital importance to the Soviet Union.

The assertion of historiographers that, from Moscow's point of view, it was desirable that Päts should become president but that there was no great difference between him and the other candidates proves to be untrue. Similarly, the assertion that for the Soviet Union the internal political battles in Estonia were not of great importance is not acceptable. It is true on a global scale but on the Baltic or East European scale these were indeed considered to be very important.

The 1933 reports of the Soviet legation in Tallinn as well as the instructions from the Peoples' Commissariat of Foreign Affairs to the legation continuously emphasized that while the coming to power of the right wingers could not be avoided, this development would be most undesirable for relations between the Soviet Union and the Baltic States. For an explanation as to why the Commissariat of Foreign Affairs found it necessary to support Päts in the Estonian presidential elections one must point first of all to his former ties to the Soviet legation and trade delegation. No other Estonian leading political figures or higher government officials of the time had, during the 1924–1934 period, such special relations with the Soviet legation in Tallinn. In 1933 the Soviet Union feared that, should the right wingers come to power, Estonia would orient its foreign policy toward Germany and this would, in turn, influence the behaviour of the neighbouring countries and that an anti-Soviet bloc under the aegis of Germany and Poland

would develop at the western border of the Soviet Union. Among the most important tools used by the Soviet Union to support the government of the Head of State Päts, who came to power in October 1933, can be considered the additional orders for goods given to Estonia.

The correspondence between the Commissariat of Foreign Affairs and the legation in Tallinn and Comintern documents reveal a special desire to influence Estonia's internal policy in a direction desirable for the Soviet Union in 1933 and at the beginning of 1934. This can be considered as unprecedented. At the same time it is impossible to establish a valid yardstick for assessing how much the support of the Soviet Union in 1933–1934 influenced Head of State Päts to carry out the coup d'état.